

T.C.
MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
(SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ İLE ORTAK)

PİSİDİA BÖLGESİ'NDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

Yasin TEKİN
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Doç. Dr. Bilge HÜRMÜZLÜ KORTHOLT
DANIŞMAN

Juri: Doç Dr. Bilge HÜRMÜZLÜ KORTHOLT

Juri: Doç. Dr. Bilge Ayça POLAT BECKS

Juri: Yrd. Doç. Dr. Salih Gökhan TİRYAKİ

BURDUR – 2016

MAKÜ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS JÜRİ ONAY FORMU

M.A.K.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 31.05.2016 tarih ve 2016/13 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından 14.06.2016 tarihinde tez savunma sınavı yapılan Yasin TEKİN'in Pisidia Bölgesinde Ana Tanrıça Kültü konulu tez çalışması Arkeoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ

ÜYE

(TEZ DANIŞMANI) : Doç Dr. Bilge HÜR MÜZLÜ KORT HOLT

ÜYE

: Doç. Dr. B. Ayça POLAT BECKS

ÜYE

: Yrd. Doç. Dr. Salih Gökhan TİRYAKİ

ONAY

M.A.K.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih ve/..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

T.C.
MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ETİK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “PİSİDİA BÖLGESİ’NDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ” adlı çalışmanın, proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etik kurallarına uygun bir şekilde hazırlandığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Yasin TEKİN

2016-

ÖNSÖZ

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “PİSİDİA BÖLGESİ'NDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ” konulu bu araştırmamda, insanlığın en eski ve köklü inanışlarından olan Ana Tanrıça inanışının Pisidia Bölgesindeki yayılımını incelemiş bulunmaktayım.

Bu konuyu seçmem de ve çalışmamı hazırlayıp sunmam da benden yardımlarını esirgemeyen ve bana yol gösteren Doç. Dr. Bilge HÜR MÜZLÜ KORTHOLT'a; Isparta İl Özel İdaresindeki Müdürüm Mehmet UÇAN'a, bölümdeki asistan arkadaşım Çagatay ÇELİK'e, Isparta Müzesi çalışanlarına ve beni yüksek lisans yapmam konusunda ikna edip bu süreçte en büyük desteği sağlayan eşime çok teşekkür ederim.

Yasin TEKİN

Isparta-2016

ÖZET

(TEKİN, Yasin, Pisidia Bölgesi'nde Ana Tanrıça Kültü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Burdur, 2016)

Bu çalışmanın konusu, tarih boyunca birçok kültürde kendine yer bulmuş olan ve insanların inanç duygusunun dışı vuruşunun bir şekli olarak karşımıza çıkan Ana Tanrıça Kültünün Pisidia Bölgesi'nde incelenmesi olmuştur.

Pisidia Bölgesi'nde yer alan tüm kentlerden bugüne kadar külte dair elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler incelenmiş; Ana Tanrıça Kültünün Bölgede hangi kentlerde görüldüğü ve nasıl tasvir edildiği araştırılmıştır. Elde edilen verilerle bu kültün Pisidia Bölgesi genelinde nasıl bir yayılım gösterdiği, şuan itibariyle hangi kentlerde görüldüğü, bu kentlerde nasıl tasvir şekilleri kullanıldığı ve hangi sıfatlarla Ana Tanrıça'ya hitap edildiği irdelenmiştir.

Pisidia Bölgesi'nde Ana Tanrıça'ya kimi zaman kültün bulunduğu coğrafi yer adlarından gelen isimlerle, kimi zaman ise Tanrıçaya yüklenen görev itibariyle farklı isim ve sıfatlarla hitap edilmiştir. Bu isim ve sıfatlar; Meter Theon, Meter Kadmene, Meter Tymenene, Meter Oreia, Meter Ouegna/Ouetna, Mida, Meter Potamene, Meter Dindumene, Meter Polyettene ve Meter Metaurene'dir. Tanrıça'ya yapılan her hitap şekliyle birlikte tasvir şeklide farklılık göstermiştir. Bunun sonucu olarak da bazen tahtta oturur vaziyette, uzun saçlı ve başında sur tacıyla, bazen ise bir mimari çerçeve içinde tahtta otururken, kolunun altında tympanon ve bir aslanla beraber tasvir edilmiştir. Tanrıçanın neredeyse tüm sıfatlarıyla ilgili karşımıza çıkan ortak noktaları ise, aslan, tympanon, khiton, hymation, phiale ve polosdur.

Tanrıçanın bazı kentlerde kutsal alanı bulunmuşken bazı kentlerde ise henüz bir kutsal alan izine rastlanılmamıştır. Birçok kentde ise kendisine sikkelerde, kabartmalarda veya yazıtlarda yer bulmuştur.

Düzenli olarak gerçekleştirilen her araştırma neticesinde yeni bir bilgi elde edilmesi, Ana Tanrıça Kültünün yayılım alanının daha da artabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pisidia, Ana Tanrıça, Meter, Kybele, Men.

ABSTRACT

(TEKİN, Yasin, The Cult of Mother Goddess in Pisidian Region, Department of Archeology, Master's Thesis, Burdur, 2016)

The Subject of the current study is to investigate the Cult of Mother Goddess, which occupied an important place in many cultures throughout history and we encounter as the expression of people's feeling of belief, in the scope of Pisidian Region.

The entire archeological and epigraphical data about this cult acquired from all the ancient cities located within the Pisidian Region up to day were scrutinized, and the Cult of Mother Goddess and its ways of representation were investigated across the cities of the Region. Through the data acquired in this investigation, distribution of the cult around the Pisidian Region, the cities where the Cult is still evident at present, the forms of representation and the names used to address the Mother Goddess were discussed.

In the Pisidian Region, Mother Goddess was denominated with names deriving from the geographical place names within the region where the Cult was present at times, and with other names and adjectives deriving from the tasks that were attributed to her in other occasions. Such names and epithets include *Meter Theon*, *Meter Kadmene*, *Meter Tymenene*, *Meter Oreia*, *Meter Ouegna/Ouetna*, *Mida*, *Meter Potamene*, *Meter Dindumene*, *Meter Polyettene* and *Meter Metaurene*. Representation of the Mother Goddess differed in parallel with the name given to her. As a result of this, sometimes she was depicted on a throne, wearing a crown over her long hair, while in some other places, she was represented within an architectural frame, sitting on the throne and having a tympanon and a lion under her arm. The common points that we encounter about almost all of the epithets referred to her can be shortlisted as 'the lion, tympanon, khiton, himation, phiale and polos'.

In some of the cities, a sacred place spared for the Goddess was found, while in some other cities, no trace of such a sacred place has yet to be encountered. On the other hand, she found its place on coins, reliefs and epitaphs in many cities.

The fact that new information is attained through every other well-planned study indicates that the area of distribution of the Cult of Mother Goddess could extend to a larger area.

Keywords: Pisidia, Mother Goddess, Meter, Kybele, Men.

İÇİNDEKİLER

İÇ KAPAK.....	I
TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ETİK BEYAN METNİ.....	III
TEŞEKKÜR METNİ (ÖNSÖZ).....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ.....	XII
HARİTALAR DİZİNİ.....	XIII
RESİMLER DİZİNİ.....	XIV
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	XVIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PİSİDİA BÖLGESİNİN TARİHİ COGRAFYASI

1.1. Pisidia Bölgesinde Ana Tanrıça Kültüne Rastlanan Antik Kentlerin Coğrafi Konumu.....	5
1.1.1. Amblada.....	6
1.1.2. Anaboura.....	6
1.1.3. Antiokheia.....	6
1.1.4. Ariassos.....	7
1.1.5. Etenna.....	8
1.1.6. Isinda.....	8
1.1.7. Kolbasa.....	8

1.1.8. Konana.....	9
1.1.9. Kremna	9
1.1.10. Lysinia	10
1.1.11. Panemoteikhos.....	10
1.1.12. Sagalassos	11
1.1.13. Seleukeia Sidera.....	12
1.1.14. Termessos	12
1.1.15. Tymbrida.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

PİSİDİA BÖLGESİ TARİHSEL ÇERÇEVE

2.1. Hellenistik Dönem Öncesinde Pisidia Bölgesi	15
2.2. Hellenistik Dönemde Pisidia.....	23
2.3. Roma İmparatorluk Döneminde Pisidia.....	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL ÇERÇEVEDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

3.1. Neolitik Çağ	31
3.2. Kalkolitik Çağ	33
3.3. Tunç Çağı.....	34
3.4. Hitit Dönemi	34
3.5. Phryg Dönemi	35
3.6. Hellen Dünyasında Kybele Kültü	38
3.7. Roma Dünyasında Kybele Kültü	40

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KYBELE’NİN ADLARI VE SIFATLARI

4. Kybele’nin Adları ve Sıfatları	42
---	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

PİSİDİA BÖLGESİ ANA TANRIÇA KÜLTÜ

5.1. Pisidia Bölgesinde Karşımıza Çıkan Kybele Adları ve Sıfatları	47
5.2. Pisidia Bölgesinde Ana Tanrıça Kültünü ait Kutsal Alan ve Arkeolojik Veriler Tespit Edilen Kentler	52
5.2.1. Anaboura.....	52
5.2.2. Antiokheia.....	53
5.2.2.1. Augustus Kutsal Alanı.....	53
5.2.2.2. Men Tapınağı.....	56
5.2.3. Ariassos.....	60
5.2.4. Konana.....	60
5.2.5. Misthia	62
5.2.6. Sagalassos	62
5.2.7. Seleukia Sidera	63
5.2.8. Termessos	65
5.2.9. Timbriada.....	66
5.2.10. Yeşilova (Çaltepe Köyü) Tırtar Kutsal Alanı.....	67
5.2.11. Yukarı Tırtar Kutsal Alanı.....	67
5.2.12. Yarikkaya Kutsal Alanı	68
5.2.13. Mındıras Kutsal Alanı.....	68
SONUÇ.....	69

KAYNAKÇA	72
HARİTALAR	87
RESİMLER	90
ÇİZİMLER	119
ÖZGEÇMİŞ	121

KISALTMALAR DİZİNİ

Çeviren	: Çev.
Santimetre	: cm
Metre	: m
Kilometre	: km
Milattan Önce	: M.Ö.
Milattan Sonra	: M.S.
Yüzyıl	: y.y.
Editör	: Edt.
Figür	: Fig.
Ve devamı	: v.d.
Bakınız	: Bk.
Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü	: AKMED
Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri	: TAY
Sayı	: S.
Sayfa	: s.
Cilt	: C.

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Pisidia Bölgesi ve Komşuları (Mitchell-Waelkens, 1998: Figür 1).

Harita 2: Pisidia Bölgesi Ana Tanrıça Kültü Bulunan Kentler.

RESİMLER DİZİNİ

Tezde kullanılan ve kaynakça belirtilmeyen fotoğrafların tümü yazara aittir.

Resim 1: Leoparlı Tahtında Oturan Ana Tanrıça. Pişmiş Toprak, Çatalhöyük, Neolitik Çağ, M.Ö. 7. Binyılın İlk Yarısı (Belli, 2001: 5).

Resim 2: Çocuklu Ana Tanrıça, Pişmiş Toprak, Hacılar, Geç Neolitik Çağ, M.Ö. 6. Binyılın Ortaları (Belli, 2001: 15).

Resim 3: Tanrıça Heykelciği, Bronz, Horoztepe, Eski Tunç Çağı, M.Ö. 3. Binyılın Sonu (Belli, 2001: 21).

Resim 4: Leoparlı Tahtında Oturan Ana Tanrıça Heykelciğinin Arka ve Yan Cepheden Görüntüsü (Kulaçoğlu, 1992: Resim 29).

Resim 5: Hacılar, Çocuklu Ana Tanrıça Heykelciği, M.Ö. 6. Binyıl Ortaları (Kulaçoğlu, 1992: Resim 52).

Resim 6: Hacılar'dan Tanrıça Heykelciği, Neolitik Dönem M. Ö. 6. Binin Ortaları (Kulaçoğlu, 1992: Lev. 45).

Resim 7 - 8: Canhasan, Poloslu Kadın Figürin Başları, M.Ö. 5. Binyıl İlk Yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 73–74).

Resim 9: Tanrıça Heykelciği, Pişmiş Toprak, İkiztepe, İlk Tunç Çağı M. Ö 3. Bin Yılın son çeyreği (Belli, 2001: 20).

Resim 10: Oturan Tanrıça Heykelciği, (Arinna'nın Güneş Tanrıçası) Bronz, Alacahöyük, Hitit İmparatorluk Dönemi, M.Ö. 14-13. Yüzyıl (Belli, 2001: 31).

Resim 11: Hattuşa, Yazılıkaya Açık hava Tapınağı. A Bölümünde Baştanrılar Sahnesi. M.Ö. 13. Yüzyıl (Belli, 2001: 29).

Resim 12: Kybele Başı, Gordion, Phryg (Belli, 2001: 36).

Resim 13: Kybele Başı, Yekbaz Köyü-Boğazköy, Phryg, M.Ö. 8. Yüzyıl (Belli, 2001: 36).

Resim 14: Midas Mezarı Kaya Anıtı. Eskişehir, Yazılıkaya Köyü, M.Ö. 600 (Belli, 2001: 38).

Resim 15: Sur Taçlı Kybele Heykele. Roma, URL1;
(<http://www.neokoroi.org/religion/gods/kybele>).

Resim 16: Kybele'nin Sur Tacı. Roma,
URL2;(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cybele_Getty_Villa_57.AA.19_n2.jpg
?uselang=tr).

Resim 17: Sur Taçlı Kybele Heykeli. Roma, URL3;
(<http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/809705>).

Resim 18: Sur Taçlı Kybele Heykeli. Roma, URL4;
(<http://www.theoi.com/Gallery/S16.1.html>).

Resim 19: Kybele Heykelciği, Pişmiş Toprak. Gordion, Phryg, Hellenistik Dönem,
M.Ö. 4. Yüzyıl (Belli, 2001: 39).

Resim 20: Doğum Yapan Ana Tanrıça, Pişmiş Toprak, Enez, Hellenistik Dönem, M.Ö.
2. Yüzyıl (Belli, 2001: 429).

Resim 21: Ana Tanrıça ve Çocuğu (Arinna'nın Güneş Tanrıçası), Altın, Hattuşaş, Hitit
İmparatorluk Dönemi, M.Ö. 14-13. Yüzyıl (Belli, 2001: 30).

Resim 22: Tanrıça Kubaba Kabartması, Bazalt, Kargamış, Geç Hitit Beylikler Dönemi,
M.Ö. 9. Yüzyıl (Belli, 2001: 33).

Resim 23: Tanrıça Kybele ve Müzisyenleri, Taş, Boğazköy, Phryg Dönemi, M.Ö. 6.
Yüzyıl (Belli, 2001: 37).

Resim 24: Tanrıça Kybele Kabartması, Taş, Ankara-Bahçelievler, Phryg Dönemi, M.Ö.
7.-6. Yüzyıl (Belli, 2001: 38).

Resim 25: Elinde Kuş ve Kase Tutan Kybele Kabartması, Taş, Phryg Dönem, M.Ö. 6.
Yüzyıl (Roller, 2007: Resim 7).

Resim 26: Milestos'tan Meter Naiskosu. M.Ö. 6. Yüzyıl Başları (Roller, 2007: Resim
37).

Resim 27: Mermer Kybele Heykeli. Pessinus (Claerhout-Devreker, 2008: 157).

Resim 28: Kybele, Tahtta ve Sur Taçlı, Sağ Elinde Phiale, Sol Kolu Tympanona
Dayalı, Ayaklarında Aslan Bulunmaktadır. Panemoteikhos (Aulock I, 1977: 1121).

Resim 29: Kybele, Tahtta ve Sur Taçlı, Sağ Elinde Asa, Sol Eli Bir Arslanın Başında Betimlenmiştir. Panemoteikhos (Aulock I, 1977: 1123).

Resim 30: Kybele Dört Sütunlu Tapınakta, Alınlıkta Globus, Solda Kıvrılmış Yılan ile Gösterilmektedir. Tityassos(Hill, 1897: 279, pl, XLII 10 (Aulock I, 1977: 2242).

Resim 31: Kybele Heykelciği. Isparta Müzesi. Envarter no: 3.1.87.

Resim 32: Kybele Heykelciği. Isparta Müzesi. Envarter no: 11.6.82.

Resim 33: Kybele Steli. Isparta Müzesi. Envarter no: 17.9.02.

Resim 34: İki Sütunlu Tapınak, Arslanlı Oturan Kybele, Kremna (Aulock II, 1977: 1185).

Resim 35: İki Sütunlu Bir Tapınak İçinde, Kybele Sola Dönük ve Tahtta Oturuyor Vaziyette. Kremna (Köker, 2007: Levha II-12, Aulock II, 1977: 1183).

Resim 36: Kybele Sola Dönük ve Tahtta Otururken Betimlenmiştir. Kremna (Köker, 2007: Levha II-11, Aulock II, 1977: 1124).

Resim 37: Kybele Heykelciği. Antalya Müzesi (Karayaka, 2007: Resim 26).

Resim 38: Augustus Kutsal Alanı (Karayaka, 2007: Resim 15).

Resim 39: Antiokheia, Tiberius Alanı ve Augustus Tapınağı (Özhanlı, 2013: Resim 6).

Resim 40: Demeter Büstü. Antiokheia (Karayaka, 2007: Resim 17).

Resim 41: Kybele Kabartmalı Sunak. Antiokheia (Karayaka, 2007: Resim 18).

Resim 42: Helios Kabartmalı Sunak. Antiokheia (Karayaka, 2007: Resim 19).

Resim 43: Men Askaenos Tapınağının Bugünkü Görünüşü (Uzunaslan, 2013: Resim 3).

Resim 44: Men Askaenos Tapınağı Duvardaki Taş Bloklar Üzerindeki Men'e Ait Semboller (Uzunaslan, 2013: Resim 5).

Resim 45: Hilal Tasvirleri (Büyükgün, 2006: Levha 4-Resim18).

Resim 46: Konana Antik Kentinde Bulunan Sunak. Konana (Coşkun Abuagla, 2013: 130).

Resim 47: Kybele Sur Taçlı, Sol Kolu Tympanona Dayalı, Sağ Elinde Phiale Tutarken Betimlenmiştir. Sagalassos (Hill, 1897: 242, pl XXXVIII, 9).

Resim 48: Seleukeia Sidera Antik Kenti Hatırlı Oyukları (Bingöl, 2012: Resim 14).

Resim 49: Kybele Tasvirli Sikke. Timbriada(Aulock II, 2121).

Resim 50: Kybele Tasvirli Sikke. Timbriada (Aulock II, 2129).

Resim 51: Kybele Tasvirli Sikke. Timbriada (Aulock II, 2124).

Resim 52: Kybele Tasvirli Sikke. Timbriada (Aulock II, 2135).

Resim 53: Kybele Tasvirli Sikke. Timbriada (Aulock II, 2187).

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1: Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Yazılıkaya, Hitit İmparatorluk Dönemi (Alp, 2003: 36).

Çizim 2: Kybele Adak Steli. Phokaia Antik Kenti, M.Ö. 6. Yüzyıl (Özyiğit, 1995: 443).

GİRİŞ

Din, halkların beraber yaşama ve korkup çekindikleri doğa olayları karşısında büyük bir gücün himayesine girme duygusundan doğmuş ve neticesinde de tarih boyunca farklı Tanrı ve Tanrıçaların ortaya çıkmasını sağlamıştır¹.

Doğu ile batı medeniyetlerinin buluştuğu bir konumda yer alan Anadolu da, Tanrıların ve Tanrıçaların vatanı olmuştur². Asırlar boyunca insanoğlunun en fazla tapındığı ve uğruna kutsal alanlar, tapınaklar inşa ettiği Ana Tanrıça Kültü'nün ele alındığı bu çalışmada, Ana Tanrıça Kültü Pisidia Bölgesi özelinde incelenmiştir.

Tezimizde bu konuyu seçmemizin nedeni insanlığın en önemli duygusu olan din duygusunun bir dışa vuruluş şekli olan Ana Tanrıça Kültü'nün, yaşadığımız bu şehri de içine alan Pisidia Bölgesi'nde gösterilmek istenilmesidir.

Yapılan bu çalışmayla görülüyor ki, Pisidia'nın birçok kenti Anadolu'nun en eski kült inanışlarından biri olan Ana Tanrıça Kültü'nü devam ettirirken bazı kentlerinde ise bu inanışa dair henüz hiçbir kalıntı bulunamamıştır.

Fakat gün geçtikçe yapılan araştırmalar neticesinde yeni bulgular elde edilmesi Ana Tanrıça inanışının zaman içinde yayılım alanının daha da genişleyebileceğini düşündürmektedir.

Neolitik Çağdan itibaren yerleşime sahne olan Pisidia Bölgesi zengin bir tarih birikimine sahiptir. Fakat bu zengin tarih bugüne kadar geniş kapsamlı arkeolojik kazı ve araştırmaların yetersizliğinden dolayı tam olarak öğrenilememiştir. Son yıllar da artan araştırmalar neticesinde ise Bölge hakkında önemli bilgiler elde edilmeye başlanmıştır.

¹ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s. 87-94.

² Oktay Belli, *Anadolu Tanrıçaları*, Promete Kültür Dizisi, İstanbul, 2001, s. 2.

Çalışmamızla beraber konumuzla ilgili tüm araştırma sonuçlarını ve elde edilen bilgi birikimini değerlendirerek Pisidia Bölgesi'nin tarihini, coğrafi sınırlarını, komşu bölgelerle olan etkileşimini ve bu etkileşimin sonucunda ortaya çıkan Ana Tanrıça Kültü, tüm detaylarıyla incelemeye çalışılmıştır.

Çalışma da Roma İmparatorluğu için önemli olan bu bölgenin ilk olarak coğrafi sınırlarını tarif ederek kapsadığı alanı ve komşusu olan diğer bölgeleri araştırılmıştır. Ardından ise bölge içinde Ana Tanrıça Kültü'ne rastlanmış antik kentlerin tek tek coğrafi tanımlarını araştırarak, bu kentlerin Isparta, Antalya ve Burdur illerine olan dağılımları ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Bölgenin tarih içindeki gelişimini üç bölüm halinde ele alarak bu süreçte meydana gelen savaflara, isyanlara, ön plana çıkan komutanlara değinilmiştir. Ayrıca bu tarihsel süreç de kurulan kentlere, kimin tarafından kurulduğuna ve önemine de değinmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, çalışmamızın ana konusunu oluşturan Ana Tanrıça inancının tarih içindeki gelişimi ve değişimi dönemler halinde anlatılmıştır. Her bir dönem için de Ana Tanrıça'nın tasvir şekline örnek vererek tarih içindeki değişimi gösterilmeye çalışılmıştır.

Son olarak dördüncü bölümde ise; Ana Tanrıça'nın tarih içinde hangi sıfat ve isimlerle tapındığı, Pisidia Bölgesi'nde hangi sıfatlara rastlanıldığı, tasvir şeklini ve atribütlerini araştırıp, Pisidia Bölgesi'nde bu külte dair bugüne kadar ele geçen tüm figürünler, sikkeler, kutsal alanlar tek tek ele alınmıştır.

Bu çalışmayla birlikte Pisidia Bölgesi'ndeki Ana Tanrıça Kültü'nün dağılımını, hangi isim ve sıfatlarla tapındığını, hangi kentlerde kutsal alanlarının yer aldığını, basılan sikkelerde nasıl tasvir edildiğini ve Bölge'nin başta Phrygia Bölgesi olmak üzere diğer bölgelerle olan kültürel etkileşimini bir bütün olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu verilere incelendiğin de ise varılan sonuç, Pisidia Bölgesindeki antik kentlerin önemli bir kısmında Ana Tanrıça inancına rastlanıldığı ve birçok kral tarafından sikkeler basılmış olduğu görülmektedir. Farklı dönemlerde basılan bu sikkeler Ana Tanrıça Kültünün sadece halk tarafından besinsenmiş bir inanış olmadığını devletin resmi dini olmayı başarmış olduğunu da göstermektedir. Bu da Phryg

topraklarını Ana Tanrıça'nın mülkü sayan Phryg Krallığıyla ne kadar çok etkilendiğini göstermektedir.

Yine Ana Tanrıça'nın ana hatlarıyla tüm Anadolu da benzer tasvir şekli gösterdiği ve benzer amaçlar için tapınıldığını göstermektedir.

1.PİSİDİA BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Strabon, Pisidia Bölgesi'nin sınırlarını "Pisidialılar Pamphylia Ovası'nı çeviren dağlık arazide oturuyorlardı" şeklinde tanımlamaktadır³. Coğrafi bölge olarak Pisidia Bölgesi, Isparta ve Burdur illerinin tamamı ile Antalya'nın kuzey kesimini kapsayan alan olarak tanımlanabilir⁴. Pisidia Bölgesi'nin her ne kadar Anadolu'nun güneybatı kesimini kapsadığı kabul edilse de çağlar boyunca bu sınırlar birçok değişikliğe uğramış olduğundan kesin sınırların tam olarak nerelerden geçtiğini söylemek zordur (Harita1)⁵.

Pisidia Bölgesi'nin, güneybatıdaki sınırı Lykia'ya dayanır. Bu sınır Antalya Körfezi'nin kuzeybatı köşesindeki Solymos Dağı üzerinde ve Lykia-Pamphylia sınır kesiminde yer alan Trebenna'nın kuzeyinden itibaren başlar. Batıda İside'yi Pisidia'da bırakarak Tauras (Bozçay) Vadisi ve Kolobatos (Bozçay) Nehri'nin kuzeyine kadar devam eder⁶. Bölgenin güneybatı sınırını oluşturan Milyas bu iki bölge arasında yer alır. Milyas Bölgesi zaman içinde gücünü kaybederek Pisidia Bölgesi'ne katılmıştır⁷.

Pisidia'nın batıda ve kuzeyde komşusu ise Phrygia'dır. İki bölgeyi birbirinden ayıran sınır güneyden kuzeye Polyetta (Bademli), Kormasa (Eğneş), Takina (Yarışlı), Malgasa (Kavacık), Lysinia (Üvek Burnu), Apollonia (Uluborlu) ve Tymandos (Yassıören) Pisidia Bölgesi'nde kalarak, Hoyran Gölü'nün kuzeyindeki Koruç Dağları'nın uzantılarıyla Sultan Dağları'na kadar uzanır. Kuzey ve kuzeydoğu sınırı Tymandos üzerinden Hoyran Gölü ve Antiokheia'nın kuzeyinden, Sultan Dağları'nın güney eteklerini izleyerek Karalis (Beyşehir) Gölü'nün kuzeyine kadar devam eder⁸.

³ Strabon, XII: 7.

⁴ Marc Waelkens, "The Adoption of Roman Building Techniques in the Architecture of Asia Minor", *Roman Architecture in the Greek World*, 1987, s. 225.

⁵ Mehmet Özsait, *İlkçağ Tarihinde Pisidia*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 27; Durmuş Kaya, "Malos Antik Kenti Temizlik Çalışması", 8. *Müze Kurtarma Kazısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Kuşadası, 1998, s. 251.

⁶ Nuriye Karayaka, *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007, s. 1.

⁷ Özsait, 1980: 56.

⁸ Özsait, 1980: 58.

Pisidia Bölgesi'nin doğu sınırı çeşitli dönemlerde birçok değişikliklere uğramıştır. Son olarak Theodosios'dan sonra tekrar şekillenen doğu sınırı; kuzeyde Neapolis'den (Karaağaç) güneyde Amblada'ya (Asardağı) uzanmaktadır⁹.

Bölgenin güney kesimini de belirlemek oldukça zordur. Bunun nedeni Antik Dönemde Pisidia ve Pamphylia'nın sürekli beraber anılmasıdır. Strabon "...*Pisidialılar Pamphylia ovasını çeviren dağlık arazide oturuyorlardı...*" diyerek sınırı belirlememize yardımcı olmaktadır¹⁰. Bu kısımda doğudan batıya doğru sırasıyla Kotennaz (Göden), Erymna (Ormana), Selge (Zerk), Pedlenissos (Kozan), Sia (Karaot) Ariassos (Bademağacı) ve Termessos (Güllükdağı) gibi dağlık şehirler Pisidia ve Pamphylia arasındaki sınırı meydana getirmektedir¹¹.

1.1. Pisidia Bölgesinde Ana Tanrıça Kültüne Rastlanan Antik Kentlerin Coğrafi Konumu

Pisidia Bölgesi antik kentlerine ait ilk bilgi Ariannos aracılığı ile elde edilmiştir. Büyük İskender'in yapmış olduğu seferler sırasında adı geçen Selge, Sagalassos ve Termessos Pisidia tarihi açısından isimleri kesin olarak bahsedilen ilk kentlerdir. Fakat Pisidia Bölgesi antik kentleri hakkındaki en önemli antik kaynak coğrafyacı Strabon'un Augustus Döneminde aktardığı Artemidoros'un M.Ö. 100 yıllarında kaydettiği listedir. Strabon, "...*Selge, Sagalassos, Pednelissos, Adada, Tymbriada, Kremna, Pityassos, Amblada, Anaboura, Sinda, Arrassos (Ariassos), Tarbassos ve Termessos...*" ile beraber Antiokheia ile ilgili olarak da Pisidia Antiokheiası olarak bahseder¹². Strabon'un önemli bu listesinden önce Kenophon, Pisidia kabilelerinden bahsetmektedir. Bölgede sınırları içerisindeki modern yerleşimlerin çoğu antik isimlerine benzer isimler kullandıklarından dolayı gezgin ve bilim adamları yaptıkları çalışmalarda kent lokalizasyonlarını rahat bir şekilde yapabilmekteledir¹³.

Kybele Kültü'ne dair arkeolojik verilerin bulunduğu Pisidia kentleri (Harita 2) ise sırasıyla şöyledir;

⁹ Karayaka, 2007: 1.

¹⁰ Strabon, *Geographika XII*, (Çvr. A. Pekmen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1987, s. XII. 6.

¹¹ Özseit, 1980: 61.

¹² Strabon, XII: 14.

¹³ Ayça Özcan, *Pisidia Bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun Yapı Propagandası Ve Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 19 – 20.

1.1.1. Amblada

1902 yılında Jüthner, Knoll, Patsch ve Swoboda tarafından lokalize edilmiştir¹⁴. Anamur tarafından gelen ve Beyşehir Gölü'nün güneyinde yer alan Küpe, Reze ve Karacadağ Bölgesi'nde bulunan Kızılca'da yer alır¹⁵.

Bölgenin doğu ucunda yer alan Amblada Kenti, Karalis ve Trogitis Gölleri arasındadır. Bölgenin doğu ucundaki bu son kente Misthia Kenti komşuluk etmektedir¹⁶.

1.1.2. Anaboura

Kent, Anamas Dağları'nın yamaçlarında¹⁷ Karalis Gölü'nün kuzeybatısında, Kilania (Karaağaç Ovası) yöresinde bulunmaktadır¹⁸. Kenti ilk kez J.R.S. Sterrett, bu bölgede ele geçirdiği, üzerinde Anaboura ismi geçen yazıtlara dayanarak lokalizeetmiştir¹⁹. Doğu Pisidia Bölgesi kenti olan Anaboura'nın bölgedeki komşusu ise Malos ile daha sonra Timbrias da denilen Tymbriada kentleridir. Limnai Gölü'nün doğu ve güneydoğusunda konumlanan bu kentler, Hristiyanlık Döneminde Antiokheia metropolitliğine bağlı birer piskoposluk merkezi olarak görülmektedir²⁰.

1.1.3. Antiokheia

Antiokheia, Isparta İli Yalvaç İlçesi'nin ortalama 1 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yüksekliği 1236 metreyi bulan bir tepenin üzerine kurulmuş olan Antiokheia'nın kuzeyinde, Eğirdir Gölü'ne ulaşan Anthius Nehri akmaktadır. Kentin kurulu olduğu alan doğuda Sultan Dağları, kuzeyde Karakuş Dağı, güneydoğuda Kızıl Dağ, güneybatıda Kirişli Dağ ve Eğirdir Gölü'nün kuzey sahiliyle çevrilidir²¹.

Antik Dönemde sınırlar günümüzdeki gibi net olmayıp, tarih akışı içerisinde değişiklikler gösterebilmekteydi. Bu sebeple, antik literatürde “*Antiocheia Pisidiae* veya *Antiocheia ad Pisidiam*” olarak geçen ve Phrygia (Phrygia Paroreia) ile Pisidia sınırında

¹⁴ Hans Von Aulock, *Münzen Und Stadte Pısidıens I*, Tübingen, 1977, s. 22.

¹⁵ Senem Özden, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-7: Yunan-Roma Dönemi / Pisidia ve Karia Bölgeleri*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s. 3.

¹⁶ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 158.

¹⁷ Özden, 2007: 3.

¹⁸ Sevin, 2001:158.

¹⁹ Mehmet Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985, s. 123.

²⁰ Sevin, 2001:158-159.

²¹ Özsait, 1985: 131-134.

bulunan kentin hangi bölgeye ait olduğu zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Ramsay, Antiokheia'nın Pisidia Bölgesi içinde bulunmadığını ancak Pisidia sınırına yakın bir Phryg şehri olduğunu iddia etmektedir²².

Strabon, Pisidia Bölgesi'ni ele alırken Antiokheia'dan şu şekilde söz etmiştir: *“Halen Phrygia Paroreia doğudan batıya doğru uzanan bir çeşit dağ silsilesine sahiptir ve onun eteklerinde her iki tarafta geniş bir ova uzanır ve onun yakınlarında kentler vardır; kuzeye doğru Philomelion ve öte tarafta Pisidia yakınındaki Antiokheia denen kentler bulunur. Birinci kent tamamen ovadır, hâlbuki öteki tepededir ve burada bir Roma kolonisi oturmaktadır. Bu sonuncu kent, vaktiyle Maiandros Nehri yakınında oturmuş olan Magnetler tarafından iskân edilmiştir. Romalılar Tourosların bu tarafında kalan Asia parçasını Eumenes'in egemenliğine verirken, onları ayırarak bağımsız olarak iskân ettiler. Burada aynı zamanda bir Men Arkhaios rahipliği vardır. Bunun bir hayli tapınak kölesi ve kutsal yerleri de bulunur²³”*. Strabon'un bu alıntısında da değindiği gibi Antiokheia Phryg Uygarlığı'na çok da uzak bir kent değildir. Bu yakınlık Antiokheia'nın bazı alanlarda Phryg Uygarlığı'ndan etkilenmesine de neden olmuştur.

1.1.4. Ariassos

Kent, Antalya'nın 50 km kuzeyinde, günümüz Antalya-Bucak karayolunun Çubuk boğazından sonra 1 km batısında kurulmuştur. Ariassos'a ait kalıntılar, 900 - 1100 m yükseklikler arasında, dik V-şeklinde bir vadinin kuzey yamaçlarında yer alan terasların tabanında, doğudan batıya doğru 400 m uzunluğunda bir alan üzerinde yer almaktadır. Yerleşim ilk olarak 1892 yılında C. Lanckoronski tarafından yanlışlıkla Cretopolis olarak tanımlanmış, Pamphylia ve Pisidia şehirleriyle ilgili geniş araştırmasında bahsedilmiştir. Aynı yıl, yerleşimin doğru tanımlaması F. V. Berard tarafından yapılmıştır²⁴.

Ariassos, Güney Pisidia'nın son kenti olup, Pisidia ve Pamphylia'yı bağlayan yollar üzerinde yer almasıyla önem taşımaktadır. Strabon, Ariassos'dan bahsederken

²²William Mitchell Ramsay, “Studies in the Roman Province Galatia”, *The Journal of Roman Studies*, 1926, s. 110.

²³Strabon, XII. 8.14.

²⁴Stephen Mitchell, “1988 Yılı Ariassos Yüzey Araştırması”, *7. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Antalya, 1990, s. 147; Aulock I, 1977: 26.

Aarrassos adını kullanmaktadır²⁵. Ariassos'un güneybatısında Termessos, kuzeyinde ise Sia ve Panemoteikhos bulunmaktadır.

1.1.5. Etenna

Etenna'nın konumu²⁶, Manavgat'ın 35 km kuzeyinde yer alan Sırt Köyü yakınlarında olduğu tahmin edilen kentin, ekonomik bakımdan Side'ye bağlı olduğu bilinmektedir²⁷.

Kent ilk olarak G. A. Radet tarafından 1885 yılında Pisidia'yı ziyareti sırasında, Polybios ve Diodoros gibi antik yazarların verdikleri bilgiler ışığında lokalize edilmiştir²⁸. Güney Pisidia Bölgesinde yer alan Etenna Antik Kenti'ne en yakın komşuları ise Selge ve Kremna bulunmaktadır.

1.1.6. Isinda

Kent, Antalya İli Korkuteli İlçesi'nde Istanoz Çayı kenarında yer alan Istanoz Köyü'ne lokalize edilmiştir²⁹. Ptolemaios kenti, Pisinda adıyla Kabalis Bölgesi içinde saymaktadır³⁰. Kentin adı ilk defa Konsül Manlius'un M.Ö. 189'da bölgeden geçişiyle ilgili olarak Polybios'ta görmekteyiz³¹. Güneybatı Pisidia kenti Isinda Termessos'un batısında yer alır.

1.1.7. Kolbasa

Kretopolis'ten Kestel Gölü'nün batı kıyısından devam ederek Sagalassos'a doğru giden güzergâh üzerinde ve gölün kuzeybatı kıyısına yaklaşık 4 km yakınına kurulmuştur³². Kent ile ilgili ilk olarak Hierokles söz etmektedir³³. Batı Pisidia Bölgesi'nde yer alan Kolbasa'nın komşuları ise kuzeyde Sagalassos, doğuda Kremna ve güneyde ise Panemoteikhos bulunmaktadır.

²⁵ Sevin, 2001: 160.

²⁶ Hans Von Aulock, *Münzen Und Stadte Pısidıens II*, Tübingen, 1979, s. 28.

²⁷ Sencer Şahin, "1983 Yılında Bithynia Ve Lycia- Pamphylia'da Yapılan Epigrafl. Ve Tarihi Coğrafya", *2. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1984, s. 115.

²⁸ Radet, *Campaign Of Cyrus*, 1893, s. 195-199-214.

²⁹ Nurgül Demirtaş, *Sikkeler Işığında Lykia, Pamphylia, Pisidia Ve Kılıkia'da Hermes*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 56.

³⁰ Sevin, 2001: 161.

³¹ Stephen Mitchell ve İlhan Güçeren, "1993 Yılı Pisidia Yüzey Araştırmaları", *12. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994, s. 497.

³² Sevin, 2001: 156.

³³ Aulock I, 1979: 34.

1.1.8. Konana

Isparta ili Gönen İlçesi'yle birlikte anılan Konana Antik Kenti, ilçenin 2 km kadar kuzeybatısında yer almaktadır³⁴. Fakat kent ile ilgili devam eden araştırmalar neticesinde, Hellenistik Dönem yerleşmesinin bulunduğu Kale Tepe'nin, Roma Dönemi yerleşmesinin bulunduğu Akyokuş Tepe ve Kale Tepe'nin doğusunda yer alan Kepeci Tepe'ye (Yayla) kadar sınırlarının devam ettiği ve yapılan araştırmalarla sınırın daha da genişleyebileceği anlaşılmıştır³⁵.

1874 yılında G. Hirschfeld tarafından lokalize edilen³⁶ kent ile ilgili yazılı kaynaklar oldukça yetersiz kalmaktadır. M.S. 2. yüzyılın antik yazarlarından Ptolemaios, Konana Kenti'ni; Seleukeia Sidera, Pisidia Antiokheiası, Palaion Beudos, Baris, Lysinia ve Kormasa ile birlikte "*Phrygia Pisidiası*" ismi alıntı da saymaktadır³⁷.

Konana, sınırları içerisinde yer alan bereketli topraklar ve önemli yol kavşakları üzerinde yer alan konumu nedeniyle, Pisidia Bölgesi için önemli bir merkez haline gelmiştir³⁸.

1.1.9. Kremna

Burdur İli, Bucak İlçesi'ne bağlı Çamlık Beldesi, Hacıbağ Mahallesi'nin hemen doğusuna lokalize edilen Kremna (Girme=bugün Çamlık Beldesi), Hellenice "uçurum" demek olup, bu isimlendirmenin şehrin topografik yapısıyla ilgili olduğu görülmektedir³⁹.

Kentin ilk kurulduğu yerin lokalizasyonu ile ilgili bazı sıkıntılar olmakla beraber, Kestros (Aksu) Vadisi'nin doğusundan vadinin içlerine kadar uzandığı

³⁴ Bilge Hürmüzlü, "Isparta Arkeolojik Surveyi 2010 Yılı Çalışmaları: Konane (Conana)", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Malatya, 2011b, s. 2.

³⁵ Bilge Hürmüzlü, "Isparta Bölgesi Arkeolojik Yüze Araştırması 2010: Konane (Conana) Antik Kenti ve Çevresi", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, S. 2011-9, Antalya, 2011a, s. 195-196.

³⁶ Gustav Hirschfeld, "Reise nach dem südlichen Kleinasien", 1879, s. 304.

³⁷ Bilge Hürmüzlü, "Isparta Arkeolojik Surveyi 2009 Yılı Çalışmaları: Konane (Conana)", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, İstanbul, 2010b, s. 164; *Geographia* 5.5.5.

³⁸ Bilge Hürmüzlü, "Isparta Bölgesi Arkeolojik Yüze Araştırması 2009: Konane (Conana) Antik Kenti ve Çevresi", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, S. 2010-8, Antalya, 2010a, s. 126.

³⁹ Hüseyin Metin, "Pisidia'da Görkemli Bir Kent Kremna: Tarihi Coğrafya Ve Araştırmalar", Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2014, s. 216.

sanılmaktadır⁴⁰. Kremna'nın ilk lokalizasyonu 19. yüzyılda⁴¹, G. Hirschfeld tarafından bu bölgedeki bir yapı üzerinde okuduğu “*Colonia Iulia Augusta Felix Cremnensium*” yazıtı ile yapılmıştır⁴².

Strabon, Artemidoros'a dayanarak Kremna'yla ilgili olarak: “*Selge, Sagalassos, Pednelisos, Adada, Tymbriada, Kremna, Pythisos, Amblada, Anabura, Sinda, Aarassos, Tarbassos ve Termessos'un Pisidia kentleri olduklarını söyler*”. Strabon kentin bir diğer isminin de “*Selgessos*” olduğundan bahsetmektedir⁴³.

Pisidia Bölgesi'nin batı orta kesimlerinde bulunan Kremna Antik Kenti'ne⁴⁴, en yakın komşuları ise Sagalssos, Kolbasa ve Panemoteikhos'dur.

1.1.10. Lysinia

Lysinia Kenti, Burdur Gölü'nün batısında yer alan Üveyik Burnu'na lokalize edilmiştir⁴⁵. Kentin ismi ilk kez, M.Ö. 189 yılında, Konsül Manlius'un seferi ile ilişkili olarak geçmektedir⁴⁶.

Batı Pisidia Bölgesi'nde yer alan kente en yakın yerleşimler Baris ve Tymbrianassos'dur.

1.1.11. Panemoteikhos

1993 yılında S. Mitchell tarafından keşfedilen Panemoteikhos, Burdur'un güneyinde, Burdur-Antalya karayolu üzerinde yer alan Bogazköy Köyü yakınına lokalize edilmiştir⁴⁷. Şehrin lokalizasyonunun yapılmasına yardımcı olan ele geçen bir yazıttır. Köyün dışına atılmış dolgu toprağın içerisinde ele geçen bu yazıt, Roma tarafından bu bölgede vergi toplamak için gönderilen 10 kişi arasında yer alan Gaios

⁴⁰ Hüseyin Köker, “Sikkeler Işığında Kremna Kenti Tanrıları”, Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur, 2007, s. 677.

⁴¹ Hüseyin Metin, “Kremna'dan İki Kandil Kalıbı Üzerine Gözlemler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, 2013, s. 255-256.

⁴² Hirschfeld 1879: 279-312; Jale İnan, “1970 Kremna Kazısı Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. 23, 1970, s. 53.

⁴³ Strabon, VII.7.2; Köker, 2007: 677.

⁴⁴ Hüseyin Metin, vd., “Pisidia Bölgesi'nde Yeni Bir Yüzey Araştırması: Kremna ve Çevresi Çalışmaları – 2013”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.37, 2014, s. 40.

⁴⁵ Mehmet Özsait, “Arkeolojik Veriler Işığında Burdur”, Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur, 2007, s. 696.

⁴⁶ Sevin, 2001: 156.

⁴⁷ Stephen Mitchell, “1995 Yılı Pisidia Yüzey Araştırması”, *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1996, s. 47.

Sempronios Visellini adlı emekli bir asker için Panemoteikhos'lular tarafından yaptırılan bir heykel kaidesidir⁴⁸.

Kent, 1994 yılında Hellenistik ve Roma Dönemlerine ait olduğu tespit edilmiş olup, yerleşim bugünkü köyün doğusunda yer alan Kayalık Tepe'yi (en yüksek noktası yaklaşık 840 m) ve tepenin batı yamacını kapsamaktadır⁴⁹.

Güney Pisidia kentlerinden olan Panemoteikhos'a en yakın kentler ise Ariassos, Sia ve Komama'dır.

1.1.12. Sagalassos

Burdur İli'nin önemli kültürel miraslarından biri olan Sagalassos Antik Kenti, Ağlasun İlçesi'nin 7 km kuzeyinde Akdağ eteklerinde kurulmuştur⁵⁰. Batı Toros sıradağlarının bir parçası olan ve deniz seviyesinden yaklaşık 1800 m yükselen Ağlasun Dağı'nın güney kesimine, 1450 m ile 1600 marasındaki teraslar üzerine, doğu - batı doğrultusunda yaklaşık 2,5 km, kuzey-güneyde ise 1,5 km genişliğinde bir alana kurulmuş⁵¹ olan kentin adı ilk kez, Büyük İskender'in seferiyle ilgili olarak M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısı içinde geçmektedir⁵².

Sagalassos'a ait ilk araştırmalar 18. yüzyılın başlarında başlamıştır. P. Lucas 1706 yılında, kente dair yazılı belge oluşturmaya başlayan ilk kişidir. Ancak kentin bazı kalıntılarını yanlış yorumlayarak farklı kale kalıntıları zannetmiştir. Kentin ilk krokisini, 1824'te içerisinde Sagalassos isminin geçtiği bir yazıt bulan F. Arundell çizer⁵³.

Sagalassos, sahip olduğu doğal zenginlikler, Pamphylia'nın kuzeyle bağlantısını sağlayan yol üzerinde yer alması ve çevresinde önemli kil yatakları olması dolayısıyla, Pisidia'nın en önemli kentlerinden biri olmayı başarmıştır⁵⁴.

⁴⁸ Mitchell ve Güceren, 1994: 505.

⁴⁹ Mitchell, 1996: 49.

⁵⁰ Marc Waelkens, "Sagalassos Antik Kenti Burdur'da bir Tarih Kesiti", Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur, 2007, s. 688.

⁵¹ Yaprak Özkönü, *Sagalassos'un Kalıp Yapımı Kandilleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 4.

⁵² Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi* (çev. F. Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s. I. 27. 5.

⁵³ Francis Vyvyan Jago Arundel, *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*, Vol. I-II, Londra, 1834, s. 6.

⁵⁴ Marc Waelkens, "Sagalassos", *History and Archaeology*, 1993, s. 37; Jeroen Poblome, "Pisidian culture? The Classical-Hellenistic site at Düzen Tepe near Sagalassos", *Anatolian Studies* 60, 2010, s. 105 – 107.

Güneybatı Pisidia Bölgesi'nde yer alan kente en yakın yerleşimler ise Seleukeia Sidera, Kremna ve Kolbasa'dır.

1.1.13. Seleukeia Sidera

Kent, Isparta Atabey İlçesi Bayat Köyü'nün kuzeyindedir. Köyün ilçeye uzaklığı 3 km, Isparta'ya ise 14 km'dir. Isparta-Konya Karayolunun Atabey yol ayrımından 5 km içeridedir⁵⁵.

Seleukeia Sidera, G. Hirschfeld tarafından 1874 yılında bu bölgede yaptığı araştırmalar sonucunda kesin lokalizasyonunu yapılmıştır⁵⁶. Kentin, günümüzde kurumuş olan, Tounas Dağı'ndan çıkıp güneye devam eden ve Agrai'dan da geçen Oraendos Nehri üzerinde yer aldığı sikkeler üzerinde yer alan, kentin Nehir Tanrısı'nın tasvirlerden de anlaşılmaktadır. Sidera'nın kuzeyindeki tepeler "Selef Arkası" olarak tanımlanmakta olup, kentin kurulduğu yere Selef denildiği ve "Seleukeia" isminin hala devam ettiğini göstermektedir⁵⁷.

Kuzeybatı Pisidia Bölgesinde yer alan Seleukeia Sidera Antik Kenti'ne en yakın kentler Konana, Apollania ve Parlais'dir.

1.1.14. Termessos

Kent, Antalya'nın 34 km kuzeybatısında, Batı Torosların ön sıralarını oluşturan Güllük veya Güldere (Antik Solymos) Dağı üzerinde yer almaktadır⁵⁸. Kenti ilk olarak A. Schönborn Olbasa tarafından, 1841 ve 1842 yıllarında Pisidia Bölgesi'nde yaptığı bir inceleme gezisi sırasında lokalize edilmiştir⁵⁹. Antik Dönemin sık kullanılan geçitlerinden biri olan Yenice Boğazı'ndan güneybatı tarafına ayrılan bir dere (Güllü alan deresi vadisinin yukarı kısmında, deniz seviyesinden 1050 m yükseklikte yer

⁵⁵ Durmuş Kaya, "Seleucia Sidera", Edt: G. Arslan, *I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu*, Kocaeli Ofset Matbaacılık, Isparta, 1997, s. 35.

⁵⁶ Hirschfeld, 1879-302; Özcan, 2008: 9.

⁵⁷ Orhan Bingöl, "Seleukeia Sidera", Edt: O. Bingöl, A. Öztan ve H. Taşkıran, *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 458.

⁵⁸ Haluk Abbasoğlu, "1986 Yılı Termessos Yüzey Araştırmaları", *5. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1987, s. 213; Bülent İplikçioğlu, vd., "Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları (1992-1996 Çalışmaları)", *15. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1998, s. 371.

⁵⁹ Özcan, 2008: 9.

almaktadır⁶⁰. Termessos Antik Kenti günümüzde “Güllük Dağı Milli Parkı” doğal sınırları içerisinde yer almaktadır⁶¹.

Kentteki ilk çalışmalar, 19. yüzyılın sonlarında, Avusturyalı araştırmacılar tarafından başlatılmış olup, Lanckoronski ekibinden E.Petersen ve G. Niemann, daha sonra da R.Heberdey, Termessos Araştırmalarını ilk başlatan kişiler olmuşlardır⁶².

Antik yazarlar, Termessos’tan bir Pisidia kenti olarak bahsederler⁶³. Bununla ilgili olarak Strabon da; “*Artemidoros; Selge, Sagalassos, Petnelissos, Adada, Tymbriada, Kremna, Pityassos, Amblada, Anabura, Sinda, Aarssos, Tarbassos ve Termessos’un Pisidia Kentleri Olduğunu söyler*” diye geçmektedir⁶⁴. Kentin adına ilk kez Büyük İskender’in seferiyle ilgili bilgi veren Arrianos’da rastlanmaktadır⁶⁵. Fakat antik kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ve Roma İmparatorluk Dönemindeki eyalet sistemiyle kilise yönetimine ilişkin düzenlemeler çerçevesinde incelediğimizde Termessos’u, Pamphylia, Pisidia, Milyas, Lykia ve Kabalia Bölgeleri arasında bir sınır kenti olarak değerlendirilebilir. Antik Dönemde, Yenice, Döşemealtı ve Çubuk boğazlarını izleyerek Pamphylia - Milyas - İçbatı Anadolu ve Pamphylia – Pisidia - Phrygia bağlantısında kullanılan önemli yollar, Termessos’un yakınından geçmekteydi. Kentin, stratejik bu konumdan dolayı daima kültürel etkileşimler yaşadığı görülmektedir⁶⁶.

Pisidia Bölgesi’nin güneybatı ucunda yer alan Termessos Antik Kentine en yakın antik kentler Isinda ve Ariassos’dur.

1.1.15. Tymbriada

Strabon, Tymbriada Kenti için bir Pisidia şehri diye bahseder⁶⁷. Tymbriada kentinin lokalizasyonu konusunda araştırma yapan J. S. Sterret, Köprüçay’ın kaynaklarının çevresinde Yılanlı Ovası’nda antik bir yerleşim kalıntısı bulmuş ve kente

⁶⁰ Abbasoğlu, 1987: 213; İplikçioğlu vd., 1998: 371.

⁶¹ Ahmet Vedat Çelgin, “Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafya Araştırmaları: 1975-1991 yılları arasında yapılan çalışmaların toplu sonuçlarına kısa bir bakış”, 8. *Anadolu Araştırmaları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 153.

⁶² Çelgin, 1994: 155.

⁶³ Çelgin, 1994: 153-154.

⁶⁴ Strabon, 1987: VII. 7. 2.

⁶⁵ Arrianos, 2005: I. 27. 5.

⁶⁶ Çelgin, 1994: 153-154.

⁶⁷ Stabon, XII. 7. 2.

ait sikkelere de dayanarak Tymbriada'nın burada olabileceğini dile getirmiştir⁶⁸. W. M. Ramsay, hiçbir değişiklik yapmadan J. S. Sterret'in yapmış olduğu lokalizasyonu kabul etmiştir⁶⁹. Fakat W. M. Ramsay daha sonra Apollonia'da (Uluborlu) bulduğu bir tablette iki kent arasındaki sınır kavgasından bahsedildiğini belirtmiş ve bu tabletteki yazıta istinaden Tymbriada Kenti'nin yerini lokalize etmeye çalışmıştır. Ancak iki antik kent arasında kalan bölgeye bakıldığında, aradaki antik kentler ve Antiokheia'nın territoryumu düşünüldüğünde, bu yazıtın kentin lokalizasyonun da kesin çözüm getirmeyeceği açıktır⁷⁰.

Kutsal alan, Isparta İli Aksu İlçesindeki Köprüçay kenarındaki Zindan Mağarası girişinde yer alır. Köprüçay'ın ismi yöre de Zindan Deresi olarak da geçmektedir⁷¹. Kutsal alan, Köprüçay'ın içinden geçtiği derin bir kanyon içerisindedir⁷². Tymbriada, Zindan Mağarası kutsal alanına en yakın Antik kenttir⁷³. Bu yakınlıktan dolayı Zindan Mağarası Tymbriada Antik Kentinin tapınma merkezi olabilir.

Pisidia Bölgesi'nin orta kesiminde yer alan Tymbriada Antik Kenti'nin en yakın komşuları ise Adada, Malos ve Anaboura'dır.

⁶⁸John Robert Sitlington Sterrett, *Papers of the American School of Classical Studies at Athens Volume III*, Boston, 1888, s. 278.

⁶⁹William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev: Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1960, s. 454.

⁷⁰Jale Dedeoğlu, "Aksu zindan mağarası kutsal alanı", 14. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Nevşehir, 2005, s. 154.

⁷¹Şahin Gümüş, "Zindan Mağarası Kutsal Alanı", Edt: K. Dörtük, T. Kahya, R. Boyraz Seyhan ve T. Ertekin, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, AKMED, Antalya, 2009, s. 23.

⁷²Dedeoğlu, 2005: 153.

⁷³Gümüş, 2009: 23.

2. PİSİDİA BÖLGESİ TARİHSEL ÇERÇEVE

2.1. Hellenistik Dönem Öncesinde Pisidia Bölgesi

Tarih boyunca birçok yerleşime sahne olan Pisidia Bölgesi'nde yaşayan halkların Antik kaynaklarda adına ilk olarak Ksenophon'da rastlanmaktadır. Kaynaklardan bölgenin batı kısmının öncelikle Solymos ya da Milyas ismiyle anıldığı anlaşılmaktadır⁷⁴. Herodotos bölgeyle ilgili olarak Solymlerin ülkesi Milyas diye bahseder⁷⁵. Plinius da bölge halkının ismini Solymi olarak belirtir⁷⁶. Strabon Termessos'un üst tarafındaki dağa (Güllük Dağı) Solymos ve burada yaşayan halka Solymler dendiğini söyler⁷⁷.

Antik kaynaklarda farklı isimlerle bahsedilen Pisidia halkının yaşadığı bu bölge, coğrafi konumunun ve ikliminin uygun olmasından dolayı, Anadolu'da Neolitik'in en erken yerleşim alanları arasında yer almaktadır⁷⁸. Pisidia Bölgesi'nde gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve kazılar bu bölgenin Prehistorik Devirlerden itibaren kesintisiz yerleşim görmüş olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda Kapalıin Mağarası'ndan elde edilen veriler Bölge'nin Üst Paleolitik Çağdan itibaren daima yerleşim gördüğünü ıspatlamaktadır⁷⁹. Bölgede Neolitik Dönem öncesi için Epi-Paleolitik Dönemin en önemli mikrolit örneklerinin de ele geçtiği Burdur Gölü'nün kuzeydoğusundaki küçük bir kum tepesi olan Baradız (Gümüşgün) önemli bir merkezdir⁸⁰.

Bölgede Üst Paleolitikte ve Epi-Paleolitik'teki yerleşim yeri azlığına karşın Neolitik Dönemden (M.Ö. 8000-5500) itibaren ise Anadolu'nun en önemli yerleşimleri karşımıza çıkmaktadır. Hacılar⁸¹, Kuruçay, Suberde, Bademağacı⁸² ve Harmanören gibi

⁷⁴ Xenophon III.1.13.

⁷⁵ Herodotos, I. 173.

⁷⁶ Gaius Plinius Secundus, *Natural History*, 1669, s. 94.

⁷⁷ Strabon XIII. IV.16-17.

⁷⁸ Ralf Becks, "Göller Bölgesi Tunç Çağı Yerleşimleri", Edt: B. Hümmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 39.

⁷⁹ Şevket Aziz Kansu, "Isparta-Burdur illeri çevresinde Türk Tarih Kurumu adına 1944 Haziranın da yapılan prehistorya araştırmalarına dair ilk rapor", *Bulleten 9*, C.34, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1945, s. 218 -228; Özsait, 1980: 64.

⁸⁰ Özsait, 1980: 65.

⁸¹ Gülsün Umurtak ve Refik Duru, "Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2013", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.145, 2014, s. 1 – 20.

⁸² Refik Duru ve Gülsün Umurtak, "Bademağacı 2009 Yılı Kazıları / Excavations at Bademağacı in 2009", *ANMED*, S. 2010–8, Antalya, 2009, s. 19–25.

çok sayıda Neolitik-İlk Kalkolitik yerleşim, Göller Bölgesi'nin bu dönemlerde önemli oranda yerleşim görmüş olduğunu göstermektedir⁸³. Bu merkezlerde daha sonraki dönemlerde yerleşilmemiştir. Kuruçay ve Bademağacı'nda ise durum farklıdır; bu merkezlerde Erken Kalkolitik'ten sonra da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağlarında da yerleşim görmeye devam etmiştir⁸⁴.

Neolitik Dönemden sonra halkın kültürel olarak önemli bir ilerlemesini gösteren Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5500-3000), Pisidia Bölgesi'nde de bütün ayrıntıları ile yaşanmıştır⁸⁵. Bölgenin en önemli Neolitik merkezlerinden olan Hacılar⁸⁶, Erken Kalkolitiğinde en önemli merkezlerinin başında gelir⁸⁷. Hacılar'da ana toprak üzerindeki 7 yapı evresi halinde olan en erken yerleşme süreci Erken Neolitik'tir. Önemli oranda ilerlemiş bir mimarlık geleneğine sahip olduğu görülen bu dönem yerleşmelerinin yıkılmasından sonra, uzun süre (1000 yıl kadar) burada hiçbir yerleşim olmamış, Neolitik'in geç evrelerinde yeniden yerleşim başlamıştır. Bu döneme ait çok sayıda günlük kullanım eşyası, araç ve gereç ile dinsel anlamlı eser ele geçmiştir⁸⁸. Hacılar'da ele geçen oturan ve ayakta duran Ana Tanrıça figürünleri nedeniyle Pisidia Bölgesi'nin Ana Tanrıça Kültü için önemli bir merkezidir⁸⁹.

Pisidia'da zengin Tunç Çağı kültürlerine ait izler de bulunmaktadır⁹⁰. İlk Tunç Çağında yaşam koşullarının düzelmesi ve nüfusun artmasıyla birlikte yerleşme yerlerinde de artış meydana gelmiştir. Burdur Kuruçay, Isparta Gündürle Höyük, Bozanönü ve Senirce gibi yerleşimlerde ele geçen buluntular Kusura, Yortan, Elmalı Semahöyük ve Aphrodisida İlk Tunç Çağı buluntularına benzer buluntular ele geçmiştir⁹¹.

M.Ö. 2. binde Anadolu'nun büyük bir kısmında olduğu gibi Pisidia da Hitit İmparatorluğu etkisi altına girmiştir. Hititlerin bugüne kadar tespit edilen en batıdaki

⁸³ Özsait, 1980: 68.

⁸⁴ Refik Duru, *M.Ö. 8000'den M.Ö. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı*, AKMED, Antalya, 2008, s. 23.

⁸⁵ Özsait, 1980: 74.

⁸⁶ Gülsün Umurtak ve Refik Duru, "Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011-2012", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.142, 2013, s. 1 – 22.

⁸⁷ Özsait, 1980: 74.

⁸⁸ Duru, 2008: 12.

⁸⁹ Özsait, 1980: 74.

⁹⁰ Hartwin Brandt, "Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum", *Edt: R. Habelt, Asia Minor Studien*, 1992, s. 12-27.

⁹¹ Özsait, 1980: 83 – 93.

anıtı bölgenin kuzeyindeki Eflantunpınar Anıtı'dır⁹². Bölgenin, Hitit yazıtlarında ismi Pitaşsa diye geçmektedir⁹³.

Hititlerin başkenti Hattuşaş da ele geçen tabletlerde ismi geçen en büyük ve en kalabalık Luwi yerleşimi Arzawa Ülkelerinin, Klasik Dönem tarihi coğrafyasında Pisidia ve Pamphylia Bölgelerini içine aldığı öne sürülmektedir⁹⁴. A. Dinçol, M. Alparslan ve M. Alparslan tarafından Ankara, Konya, Isparta ve Antalya İllerinde gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında ele geçirdikleri bronz bir tablete göre, Hitit Dönemi'nde Pisidya Bölgesi'nin isminin "Pedassa Bölgesi" olarak geçtiği de düşünülmektedir⁹⁵.

Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Anadolu'da yeni bir güç olan Phryglerin bir devlet kurduğu M.Ö. 750 yılına kadar Anadolu'nun birçok noktasıyla birlikte İlk ve Orta Demir Çağıyla ilgili bazı veriler olmakla beraber, geçen süre karanlıktır⁹⁶. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla başlayan bu karanlık sürecin sonunda, Batı Anadolu'da karşımıza çıkan ilk yeni güç Phryg Krallığı olmuştur⁹⁷.

Anadolu'da büyük bir krallık kuran Phryg'lerin ise Anadolu'ya tam olarak nereden geldikleri konusunda antik yazarların birbirinden farklı görüşleri vardır.

Herodotos ve Strabon Phrygler ile ilgili şöyle bir bilgi veririler; "*Brygler ya da Brigler adını taşıyan Phrygler, Anadolu'ya Boğazlar üzerinde Makedonia ve Thrakia'dan girmişlerdir*"⁹⁸. Homeros'a göre ise Phryg'ler Anadolu'ya ilk adım attıkları zaman bir müddet Trakya Bölgesi'nde kalmışlar ve daha sonra güneye doğru inme kararı alarak Orta Anadolu'ya inmiştir⁹⁹. Herodotos da ise: "*Makedonyalılar'a göre Phrygler, Avrupa'da oturduklarında Brig adını taşıyorlardı ve onların*

⁹² Lurgarde Vandeput, "The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos A Case Study, *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology I*", Handbook of Ornament, Londra, 1997, s. 14.

⁹³ Metin Alparslan ve Meltem Alparslan, "Tarhuntaşsa'nın Lokalizasyonunda Yeni Adımlar", *TEBE Haberler Bülteni* 7, 1999, s. 14.

⁹⁴ Marc Waelkens, "Sagalassos and Pisidia during the Late Bronze Age", bk.: M. Waelkens - L. Loots (ed) *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, 2000, s. 474.

⁹⁵ M. Alparslan ve M. Alparslan, 1999: 14.

⁹⁶ Waelkens 2000: 474; Brandt, 1992: 12-27.

⁹⁷ Peter Talloen, "Matar İn Pisidia: Phrygian Influences İn Southwestern Anatolia", *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolia*, Bonn, 2006, s. 175.

⁹⁸ Veli Sevin, "Frygler Anadolu Uygarlıkları II", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, 1982, s. 250; Strabon, XII. 3: 30; Herodotos, *Herodot Tarihi* (çev. M. Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1991, s. VII:73.

⁹⁹ Sevin, 1982: 250.

komşularıydı Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir” denilmektedir¹⁰⁰. Strabon'a göre, Phrygler'in Avrupa'daki yurtları “*Paeonia'da*” idi¹⁰¹.

Phryg Devletinin, yayılma politikası uyguladıkları doğu bölgesinde kalan Pisidia Bölgesi'nin tamamında egemenlik kurup kurmadıkları tam olarak bilinmemektedir. Pisidia'nın batı (kuzey) kesiminde yer alan Phryg özellikli kaya mezarları, keramik buluntular ve yazıtlar gibi Phryg'e dair izler, araştırmalar arttıkça Phryg'lere dair bilgilerinde artacağını göstermektedir¹⁰². D. Magie, bölgenin kuzeydoğusundaki Beyşehir ve Eğirdir Gölleri arasındaki Phrygia Paroreios'dan bazen Pisidia Phrygiası olarak söz edildiğini kaydetmiştir¹⁰³.

M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış olan coğrafyacı Ptolemaios da bölgeyi bize şu şekilde tanımlamaktadır; Seleukeia Sidera, Pisidia Antiokheiası, Palaion, Beudos, Baris, Konana, Lysinia ve Kormasa, “*Phygia Pisidiası*” olarak tanımlar¹⁰⁴. Strabon ise Romalıların bu bölge için Büyük Phrygia manasına gelen “*Phrygia Magna*” dediklerini aktarmaktadır¹⁰⁵.

Konana, Seleukeia Sidera, Apollonia ve Tymandos gibi antik kentlerin yer aldığı Kuzeybatı Pisidia Bölgesi, coğrafi olarak Pisidia'nın diğer bölgelerinden ayrılmaktadır. Bölge doğuda Eğirdir Gölü; kuzeyde Karakuş Dağları; güneyde Davras Dağı ve Sagalassos'un bulunduğu Akdağ; batıda ise Burdur Gölü'nün kuzey ucu ve Söğüt Dağları'nın doğu uzantısıyla sınırlanmıştır. Sahip olduğu bu coğrafi konumuyla Kuzeybatı Pisidia, Phrygia ve Pisidia Bölgeleri arasındaki doğal sınırın içerisinde yer almaktadır. Ptolemaios'un sınıflaması bu nedenle Kuzeybatı Pisidia Bölgesi bakımından önemlidir¹⁰⁶. Ptolemaios'un Pisidia'nın kuzeybatısıyla ilgili yaptığı bu tanımlama bu bölgede bir zamanlar tam bir Phryg egemenliği olduğunu ya da bölgede güçlü bir Phryg etkisi olduğunu, ancak daha sonra bölgenin Pisidia ile beraber anıldığını akla getirmektedir¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Herodotos, VII. : 73.

¹⁰¹ Strabon, XII. 3: 30.

¹⁰² Özcan, 2008: 31.

¹⁰³ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor, to the End of the Third Century after Christ I-II*, Oxford University Press, 1950, s. 456.

¹⁰⁴ Geographia 5.5.5.

¹⁰⁵ Strabon, XII. 8: 1.

¹⁰⁶ Hüzümüzlü, 2011a: 194.

¹⁰⁷ Paul Iversen, “The Inscriptions from Konane (Conan) in the Isparta Museum”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2011, s. 173.

Phryg'lerin yayılım alanı olan Kuzey Pisidia'nın birçok kentinde bu etkileşimi gösteren eserlere ele geçmiştir. Bu kentlerden biri de Konana'dır¹⁰⁸. Konana'dan 2009 ve 2010 yıllarında yapılan çalışmalar neticesinde ele geçen, M.S. 2-4. yüzyıla tarihli mezar stelleri arasında, Phrygce, Pisidce, Makedonca, Yunanca ve Latince isimlere rastlanmaktadır. Bu steller bölgenin birçok kültürle iç içe yaşadıklarını göstermesi yanı sıra, özellikle Phrygce isimler Konana ve çevresinin uzun bir müddet Phryg kültür etkisi altında kaldığını göstermektedirler. Phrygce bu isimlere örnek vermek gerekirse, M.S. 4. yüzyıla tarihlenen bir mezar steli üzerinde görülen Appas (Ἀππας) genel olarak Küçük Asya'da ve sıklıkla Phrygada karşımıza çıkan, Phrygce veya Pisidce kökenli bir isimdir¹⁰⁹.

Konana da Ele geçen Phryg/Lydia seramiklerinin (black on red ve streaked ware gibi) yanı sıra, İonia ve Doğu Akdeniz sahillerinde sıklıkla rastlanan bantlı seramikler, Konana Antik Kentinin Akdeniz sahilindeki yerleşmeler ile olan ilişkisini anlamamızı yardımcı olmaktadır¹¹⁰.

Bölgede Phryg seramikleri 1970'li yıllardan itibaren yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda Pınarbaşı, Seydiler Höyük, Panemoteichos, Tymandos ve 10 km kuzeyinde yer alan Ulaş Tepe ile Demirliönü mevkiinde de ele geçmiştir¹¹¹.

M. Özsait, Burdur'un yaklaşık 32 km güneybatısındaki Yarışlı Gölü'nün kıyısında yer alan Yarım Ada'da ele geçmiş olan boyalı mimari terrakottalar ve Yarışlı Gölü ve Düver arasında da ele geçen Phryg seramiğine bakarak, Phryg'lerin güneyde egemenlik alanlarının Pisidia'nın batı kesimine kadar ulaştığı şeklinde yorumlamaktadır¹¹².

Ayrıca Yassıören Kasabası'nda yer alan Tymandos Antik Kenti'nde ele geçen mezar yazıtlarıyla öğrendiğimiz Anadolu kökenli isimler, Phrygya, Lidya ve Pisidia kültürlerinin bu bölgede iç içe geçtiklerini ispatlamaktadır¹¹³.

¹⁰⁸ Hürmüzlü, 2011b: 3.

¹⁰⁹ Hürmüzlü, 2011b: 3; Paul A. Iversen, "Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and the Surrounding Area", Edt: W. Blümel, J. Hammerstaedt, W. Dieter Lebek, H. Malay ve M. Hamdi Sayar, *Epigraphica Anatolica*, Printed in Germany, Bonn, 2012, s.121.

¹¹⁰ Hürmüzlü, 2011b: 2.

¹¹¹ Hürmüzlü, 2010b: 166.

¹¹² Özsait, 1980: 105-106.

¹¹³ Asuman Coşkun Abuagla, "Tymandos Antik Kentinden Beş Mezar Yazıtı", Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013a, s. 34-35.

Phryg Bölgesiyle olan etkileşimi gösteren bir diğer buluntu grubu ise; Isparta İli Senirkent İlçesi Büyükkabaca Kasabası'ndan satın alma yoluyla Isparta Müzesi'ne getirilen buluntu grubudur. Bu grup içerisinde beş adet bronz omphaloslu phiale, üç adet bronz fibula, iki adet bronz kulp, iki adet bronz kemer ve bir adet pişmiş toprak emzikli süzgeçli kaptan oluşmaktadır. Ele geçen bu eserlerden omphaloslu phialeler Phryg ölü gömme geleneğinde mezar hediyesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kulplarla ise Phryg phialelerinde karşılaşırız. Fibulalar ise Anadolu'da metal işlemeyle tanınan Phryglerle hatırlanır. Yine ele geçen bronz kemerlerin benzerlerine Gordion'da P tümülüsünde, emzikli ve süzgeçli pişmiş toprak esere ise Gordion'un merkezinde karşılaşırız¹¹⁴.

Ele geçen bu epigrafik ve arkeolojik buluntular, başta Phryg kültür etkisinin, politik değişimler sonrasında dahi yüzyıllarca devam ettiğine işaret etmesi bakımından önemlidir¹¹⁵.

Phryg Krallığı'yla bağlantı kurulan bir diğer kent ise Antiokheia'dır. Antiokheia, antik literatürde "*Antiocheia Pisidiae* veya *Antiocheia ad Pisidiam*" olarak geçen ve Phrygia (Phrygia Paroreia) ile Pisidia sınırında yer aldığından hangi bölgeye ait olduğu zaman zaman tartışma konusu olmuştur. W. Ramsay, kentin Pisidia Bölgesi içinde bulunmadığını ancak Pisidia sınırına yakın bir Phryg şehri olduğunu iddia etmektedir¹¹⁶.

Strabon'un da¹¹⁷, kentile ilgili aktardıklarına bakıldığında Antiokheia'nın konum olarak da Phryg Uygarlığı'na yakın bir kent olduğu ve bu yakınlıktan dolayı bazı konularda etkileşme olduğu görülmektedir.

Strabon ayrıca Augustus Döneminde aktardığı Artemidoros'un M.Ö. 100 yıllarında kaydettiği listede Pisidia Bölgesi kentlerini anlatır ve Antiokheia'dan da Pisidia Antiokheiası diye bahseder¹¹⁸.

Phryg etkilerini gördüğümüz bir diğer kent ise Seleukeia Sidera'dır. Kentteki tiyatronun güneyindeki düzeltilen doğal kaya yamacının yüzeyinde sunu çukurları

¹¹⁴ Ayça Özcan, "Kuzeybatı Pisidia'da Ele Geçen Demir Çağ Buluntu Grubu", Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, 50 – 56.

¹¹⁵ Hürmüzlü, 2011b: 4.

¹¹⁶ Ramsay, 1926: 110.

¹¹⁷ Strabon, XII. 8: 81-82.

¹¹⁸ Strabon XII.8: 14.

bulunmaktadır¹¹⁹. Bu sunu çukurlarının benzerlerini Phryg’lerde kan sunusu yapılan derin sunu çukurları olarak görmekteyiz.

Kroisos’un, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Halys’in (Kızılırmak) batısındaki tüm toprakları egemenliğine dahil ettiğini anlatan Herodotos’un yazdıklarına göre¹²⁰; muhtemelen Pisidia, Perslerin Anadolu’da hakimiyet kurduğu M.Ö. 547/546 tarihine dek Lydia egemenliğinde kalmış olmalıdır. M. Özsait, bu bölgedeki Lydia egemenliğiyle ilgili olarak konumu itibariyle, kuzeybatı Pisidia'ya, Pamphylia'ya ve Lykia'ya ya açılan geçitlere bağlanan yolların üzerinde yer alan Şeref Höyük'e ele geçen Lydia seramiklerini delil olarak göstermektedir¹²¹.

Bölgenin tam olarak Lydia egemenliğine girip girmediği konusunda, Isparta Yassıören Kasabası'nın 2 km doğusundaki Delipınar mevkiinde yer alan tümülüs/tümülüslerde yapılan kaçak kazılar sonucu ele geçen M.Ö. 6. yüzyılın sonuna tarihlendirilen iki adet Anthemion tipi stel, yapıldığı dönemde Lydia Bölgesi'ndeki stel tipleriyle gösterdiği benzerlik nedeniyle Lydia egemenliğine işaret eden ayrı bir buluntu grubunu oluşturmaktadır¹²².

Yine Burdur'un Gölhisar İlçesi'nde yer alan Uylupınar¹²³ Köyü'nde yoğun bir şekilde M.Ö. 7. yüzyıl sonu 6. yüzyıl ilk yarısına tarihli Lydia, Phrygia ve ionia seramikleri ele geçmiştir¹²⁴. Uylupınar'ın coğrafi olarak hem Batı Anadolu, hem de Orta Anadolu ile etkileşim halinde olması, ele geçen eser noktasında çeşitlilik sağlamıştır¹²⁵.

Ele geçen eserler arasında, üç adet Lydia seramiğine özgü olan mermer taklidi dekorasyona sahip seramik, beyaz astarlı Oryantalizan Dönem kap parçaları ve yoğun olarak “*black-on-red*” süsleme içeren Lydia seramikleri yer almaktadır¹²⁶.

¹¹⁹ Karayaka, 2007: 33.

¹²⁰ Herodotos, I: 28.

¹²¹ Mehmet Özsait ve Nesrin Özsait, “Şeref Höyük: Komama”, *14. Anadolu Araştırmaları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 365.

¹²² Brandt, 1992: 12-14.

¹²³ Sedef Çokay Kepçe, “The Pottery from Burdur Uylupınar Necropolis”, *ADALYA*, S.12, 2009, s. 63.

¹²⁴ Mehmet Kaşka, “Uylupınar Yüzeysel Araştırmasında Ele Geçen Arkaik Dönem Seramikleri”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 286.

¹²⁵ Çokay Kepçe, 2009: 64.

¹²⁶ Kaşka, 2013: 286.

Uylupınar Köyü'nü Bayır'a bağlayan yolun güneyin kısmında yer alan Kışlacık Mevkii'nde de yüzeyde Lydia malzemeleri ele geçmiştir. Ayrıca Uylupınar'ın kuzeydoğusundaki Toprak Tepe, Kabakırı ve Gavurdanı gibi nekropol alanlarında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında ele geçen M.S. 7-6. yüzyıl nekropolis malzemeleri bu yerleşimlerin Lydia ile olan kültürel bağlarını göstermektedir¹²⁷.

Uylupınar'ın Erken Kibyra yerleşimi olduğu düşünülmekte olup, Kibyralıları ise Strabon şu şekilde anlatır; “*Kibyralılar aslen Lydialı olup buradan göç ederek Kabalis Bölgesi'ne gelmişler ve burada oturan Pisidialılar'ı ve diğer halkları boyundurukları altına aldıktan sonra, yerleşim alanlarını değiştirerek çevresi 100 Stadia'ya ulaşan bir kent kurmuşlardır*”¹²⁸. Uylupınar'ın çevresinde ele geçen yoğun Lydia seramiği bu görüşü destekler niteliktedir¹²⁹.

Burdur'un, özellikle güneybatısında olmak üzere kentin tamamında karşımıza çıkan birçok Tümülüs mezarlardan Lydia kültürünün Pisidia Bölgesi'nde yaygın oranda yaşandığını ispatlamaktadır¹³⁰.

Burdur Müzesi'nce arkeolojik araştırmaları yapılan Üç Tümülüsler, Çeştepe Tümülüsü ve Yuvarlak Tümülüsleri de sahip oldukları uzun, mezar odasına doğru ilerledikçe derinleşen ve daralan kuru taş örgülü dromos olgusu, M.Ö. 6 - 5. yüzyıllarda Lydia Tümülüslerinde karşılaşılan bir olgu olması dolayısıyla bölgede ki Lydia kültürünün etkisini göstermektedir¹³¹.

M.Ö. 546 yılına gelindiğinde ise Lydia Krallığı Persler tarafından yıkılarak Büyük İskender'in Anadolu'yu fethine kadar bütün Anadolu topraklarıyla birlikte Pisidia Bölgesi'nde de yönetimi ellerinde tutmuşlardır¹³². Bu Bölge'nin ilk defa “Pisidia” ismiyle bahsedilmeye başlamasıda Pers egemenliği dönemine rastlar.

¹²⁷ Bilge Ayça Polat Becks, “Uylupınar Örneğinde Bir Model Olarak Göl Adası Yerleşimi ve Arazi Kullanımı”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s.93-97.

¹²⁸ Strabon, XII: 7.

¹²⁹ Eray Dökü ve İsmail Baytak, (2013), “Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2012 Yüzey Araştırmaları”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 72.

¹³⁰ Alime Çankaya, “Bademli-Yuvarlak Tümülüsü Işığında Pisidia Bölgesi'nin Hellenistik Dönem Öncesi Mezar Mimarisi”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 249.

¹³¹ Çankaya, 2013: 249-250.

¹³² Brandt, 1992: 26-38.

Kenophon Anabasis'inde¹³³, Batı Anadolu satrapı Genç Kyros'un abisi Pers kralı II. Artakserkses'e (M.Ö. 405-359) karşı gerçekleştireceği seferin hazırlıklarını saklamak için, “*Phrygia'ya yağma akınları düzenleyen Pisidialıları cezalandırma seferi düzenleyeceği*” şeklinde bahsederek Pisidia isminden ilk defa bahsetmekle kalmayıp, bize Phrygler ve Lydialılar gibi Perslerin de bu bölgeyi tam manasıyla kontrolleri altına alamadıklarını da göstermektedir¹³⁴. Bundan da egemenlik sorununun Hellenistik Dönem boyunca da devam ettiği ve ancak Roma Döneminde bu durumun aşıldığı anlaşılmaktadır¹³⁵.

Bu Bölgedeki Pers Dönemine ait eserlere örnek vermek gerekirse Isparta Senirkent Yassıören Kasabası'nın 2 km doğusundaki Delipınar mevkiinde bulunan tümülüs/tümülüslerde yapılan kaçak kazı sonucu açığa çıkarılan ve M.Ö. 530-520 yıllarına tarihlenen mezar stelleridir¹³⁶.

2.2. Hellenistik Dönemde Pisidia

Büyük İskender M.Ö. 334-333 yıllarında Anadolu'yu fethettikten sonra, Pisidia Bölgesi'ni aşarak Phrygia'ya ya ulaşmaya çalışırken, Termessos önünde başarısızlığa uğramıştır¹³⁷. Pisidia Bölgesi her ne kadar Büyük İskender ve generallerinin yönetimi altına girdi denilse de tam bir egemenlik kurulamadığı anlaşılmaktadır¹³⁸. Dönemin tarihçisi Arrianos, Büyük İskender'in Pisidia'nın bütün kentlerine gitmediğini ve Askania (Burdur) Gölü'nden Phrygia'ya doğru hareket ederken Sagalassos, Kelainai gibi kentler dışında Bölgenin iç kısımlarına uğramamış olduğunu aktarmaktadır¹³⁹.

Büyük İskender'in beklenmedik bir zamanda ölümüyle birlikte ondan sonraki ardıllarının kurduğu Hellenistik krallıkların yönetimine geçen bölge de, birçok çatışmalar ve el değiştirmelere yaşanmıştır¹⁴⁰. Bu karışıklıkta Phrygia Satrapı Antigonos Perdikkas'ın kardeşi Alketas'ı Kretopolis'te yenmiştir. Bu savaş da yenilen

¹³³ Kenophon, Anabasis (Çvr. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. I.1.11.

¹³⁴ Brandt, 1992: 20.

¹³⁵ Christof Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien(Vestigia)*, Tübingen, 1996, s. 143.

¹³⁶ Bilge Hürmüzlü, “Pisidia Bölgesi'nde Ele Geçen Anthemion Tipi Steller”, *Colloquium Anatolicum 6*, 2007, s. 103.

¹³⁷ Arriannos I.29. 1; Özsait, 1985: 6.

¹³⁸ Stephen Mitchell, “Hellenismus in Pisidien”, *Forschungen in Pisidien*, 1992, s. 21-27; Brandt 1992: 33-34.

¹³⁹ Arriannos I.29. 1.

¹⁴⁰ Mitchell, 1992: 21-27; Brandt, 1992: 33-34.

Alketas, Termessos'a sığınmış ve M.Ö. 319 da burada öldürülmüştür¹⁴¹. Bu dönemde Pisidia Bölgesi'ndeki şehirlerarasında da savaş ve çatışmalar devam etmiştir¹⁴². Anadolu'yu fethettikten sonra Büyük İskender'in yaymaya çalıştığı Hellen kültürünü ise ölümünden sonra yönetime geçen Seleukos gibi komutanları başarmıştır¹⁴³.

Seleukoslar'ın, Anadolu ve bölgedeki egemenliği M.Ö. 281 yılındaki Kurupedion Savaşı'nda Lysimakhos'un ölümü ile başlamıştır¹⁴⁴. Kent kurma siyasetini Büyük İskender'in ölümünden sonra en güzel şekilde başaran krallık da Seleukos Krallığı olmuştur. Bunun sonucunda Seleukoslar, birçok milletin yaşadığı bu geniş topraklar üzerinde, büyük yolların ve ırmaklar üzerinde, liman yönünden önemli olan kıyılarda ve stratejik alanlarda birçok kent kurmuşlardır¹⁴⁵. Özellikle bu dönemde Kuzey Pisidia sınırından geçen¹⁴⁶ Anadolu'yu Suriye'ye ve Kilikia ile Ege'yi bağlayan doğu ticaret yolu boyunca birçok askeri koloniler kurulmuştur¹⁴⁷. Bu kentlerin isimleriyle ilgili olarak J. D. Grainger, Seleukeia Sidera, Apollonia, Antiokheia ve Neapolis olarak aktarmaktadır¹⁴⁸.

Bu kentlerden bir kısmına babasının adı olan Antiokhos adını vermiştir. Hatta Antiokheia ismini taşıyan Anadolu'da şuan için bilinen on yedi tane kent vardır. Bu kentleri birbirleriyle karıştırmamak için genellikle çevrelerinde yer alan nehir isimleriyle ya da bölge isimleri ile beraber söylenir¹⁴⁹.

¹⁴¹ Özsait 1985: 9; Mitchell 1992: 4.

¹⁴² Özsait 1985: 47.

¹⁴³ Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheia Özelinde Roma Dönemi Kent Planlaması", Edt: B. Hürmüzlü, M. Firat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 156-157; Stephen Mitchell ve Marc Waelkens, *Pisidian Antioch The Site And Its Monuments*, London, 1998, s. 5 – 6.

¹⁴⁴ Barbara Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford Clarendon Press, Londra, 1967, s. 16; Elizabeth Kosmetatou, "Pisidia and the Hellenistic Kings from 323 to 133 BC", *Ancient Society*, S.28, 1997, s. 5 – 7; Stephen Mitchell, *Cremna in Pisidia: an ancient city in peace and in war*, The Classical Press of Wales, London, 1948, s. 8 -10.

¹⁴⁵ Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 2. 1982, s. 322-324; Getzel Cohen, *The Seleucid colonies: studies in founding, administration and organization*, University of California Press, 1978, s.57; Arnold Hugh Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Wipf -Stock Publishers, 1971, s. 127; Kosmetatou, 1997: 6 -8; Merve Sarılar, "Küçük Asya'da I. Antiokhos (Soter) Dönemi'nde Seleukos Kolonileri", Edt: A. V. Çelgin ve N. E. Akyürek Şahin, *Eskiçağ Yazıları 6*, Arkeoloji ve Sanat Yapıları, İstanbul, 2014, s. 158 -160.

¹⁴⁶ Ramsay, 1960: 43; Orhan Bingöl, "Seleukeia Sidera 1993 yılı Arkeolojik Kazıları" *Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 Yılı Çalışmaları*, 1994, s. 43.

¹⁴⁷ Özcan, 2008: 35.

¹⁴⁸ John D. Grainger, *The Cities of Seleukid Syria*, Clarendon Press, 1990, s. 186.

¹⁴⁹ Seyhan Akgül Özarlan, *Pisidia Antiokheia'sı Augustus Kutsal Alanı'ndaki Mimari Bezemeler*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2012, s. 5.

Seleukosların kurduğu önemli bir kolonide Antiokheia'dır¹⁵⁰. Bazı şüpheler olmasına karşın, Pisidia Antiokheiası'nın M.Ö. 3. yüzyılın son çeyreğinde Seleukos Kralı I. Antiochos Soter Döneminde kurulmuş olduğu düşünülmektedir¹⁵¹. Barbara Levick de; kentin ya I. Seleukos Niketor tarafından ya da oğlu I. Antiochos tarafından kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir¹⁵². Kentin kuruluş aşamasında I. Antiochos tarafından Maindros (Büyük Menderes) kenarındaki Magnesia'dan (Magnesia ad Meandrum) Antiokheia'ya zorunlu göçmenler getirilerek burada kolonize edilmiştir. Bu şekilde amaçlanan batıdan doğuya giden yolları Galatlar'a karşı koruyan bir merkez oluşturmaktır¹⁵³.

Antiokheia, M.Ö. 188 yılına geldiğinde III. Antiochos ile Roma ve müttefikleri olan Bergama ile Rodos arasında imzalanan Apameia Barışı ile bağımsızlığını elde etmiştir¹⁵⁴. Şehrin yönetimi Amyntas'a geçinceye kadar Antiokheia bağımsızlığını korumuştur. Fakat kentin bu dönemdeki tarihiyle ilgili bilgimiz çok yetersizdir. M.Ö. 39 ile 36 yılları arasında Amyntas'ın kontrolüne geçen Antiokheia, Amyntas'ın M.Ö. 25'de öldürülmesiyle, bölgede yer alan diğer şehirler gibi Galatya Eyaletine dahil edilmiştir¹⁵⁵.

M. Taşlıalan Antiokheia'nın kuruluşuyla ilgili, Bölgenin coğrafi özelliklerini dikkate alarak, Seleukos Krallığı'nın iki yakası arasında bulunan önemli dağ geçitlerini saldırgan Pisidia, Isauria ve Lykaonia'lılardan korumak olduğunu savunmaktadır¹⁵⁶.

Pisidia'nın kuzey kesiminde askeri yollar üzerine kurulan bir diğer kent ise Seleukeia Sidera olup, bu kentin I. Seleukos tarafından kurulduğu kabul edilmektedir¹⁵⁷. Fakat bazı araştırmacılar, kentin I. Seleukos Niketor tarafından değil, oğlu I. Antiochos Soter tarafından kurulmuş olduğunu ileri sürmektedir. Yerleşimin adı İmparator Claudius zamanında Claudioseleuceia olarak değiştirilmiş ve İmparatorun bir heykeli de

¹⁵⁰Özsait 1985: 131.

¹⁵¹ Stephen Mitchell ve Marc Waelkens, "Cremna and Sagalassos" *Anatolian Studies* 38, 1988, s. 5.

¹⁵² Levick, 1967: 18.

¹⁵³ Getzel Cohen, *The Hellenistic settlements in Europe, the islands and Asia Minor*, University of California Press, 1995, s.57.

¹⁵⁴Özsait 1985: 64.

¹⁵⁵Brandt 1992: 96; Özsait 1985: 131.

¹⁵⁶ Mehmet Taşlıalan, *Pisidia Antiokheia'sı Augustus Kutsal Alanı ve Tapınağının Rekonstrüksiyonu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1993, s. 5.

¹⁵⁷Bilge Hürmüzlü, "Seleukeia Sidera Antik Kenti", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.26, 2008, s. 12; Bingöl, 2012: 459; Grainger, 1990:186; Cohen, 1995: 50.

kent merkezine yaptırılmıştır¹⁵⁸. Kentin ismine M.S. 6. yüzyılda “Demirden” anlamına gelen “Sidera” ön adı eklenmiştir. Kentin kesin olarak hangi tarihten beri bu ön adı taşıdığı bilinmemektedir. Bununla ilgili olarak kentten “Sidera” epitheti ile bahseden, ilk antik kaynak M.S. 6. yüzyılda yaşamış olan Hierokles’tir¹⁵⁹.

Pisidia Bölgesi’nin kuzeyinde yer alan bir diğer kent olan Apollonia’nın da Attalos ve Seleukos Döneminde kurulmuş olduğu bilinmektedir¹⁶⁰.

Apollonia ve Antiokheia Geç Roma ve Bizans Devrinde bile önemini koruyan kentlerdendir. Apollonia, İmparatorluk Devrinde Titus’dan Gallienus Devrine kadar sikke basmaya devam etmiştir¹⁶¹.

Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerinde kurulmuş diğer şehirler ise, Pednelissos, Kretopolis, Keraitai, Isinda, Kormasa, Lysinia, Adada, Tymbria, Pityassos, Anabura, Ariassos, Neapolis, Andeda, Misthia, Prostanna ve Seleukeia Sidera’dır. Ayrıca bunların dışında Roma kolonisi haline dönüştürülen veya koloni olarak tekrar kurulan kentler vardır ki bunlar: Kremna, Komama, Antiokheia, Olbasa ve Parlais kentleridir¹⁶².

M.Ö. 190 yılına gelindiğinde L. Cornelius Scipio, II. Eumenes ile birlik olup komutasındaki Romalılarla III. Antiokhos'a karşı Magnesia’da yaptığı savaştan sonra¹⁶³ M.Ö. 189 yılı consulü Gnaeus Manlius Vulso senato tarafından Anadolu da düzeni sağlamakla görevlendirilmişti. Bölge sınırı içerisinde bulunan Kormasa, Darsa, Lysinia ve Orondeis de Roma ittifak sistemi içinde bulunmuştur¹⁶⁴.

M.Ö. 188 de imzalanan Apameia Barışı ile Roma bu bölgeye ilk defa girmiştir. Fakat Roma izlediği politika gereği Anadolu’da toprak istemediği için Seleukoslar’dan alınan Pisidia toprakları, Pergamon Krallığı’na bırakılmış¹⁶⁵, ancak Termessos, Isinda, Selge, Sagalassos, Antiokheia ve Lysinia gibi bazı kentler bağımsızlıklarını devam ettirmişlerdir. Attaloslar, Pisidia’da merkezi bir yönetim kurmayı hiçbir zaman

¹⁵⁸ Bingöl, 2012: 459.

¹⁵⁹ Hans Gartner, *Hierokles*, 1979, s. 38; Bingöl, 2012: 459.

¹⁶⁰ Hürmüzlü, 2010a: 124.

¹⁶¹ Özsaıt 1985: 116.

¹⁶² Özcan, 2008: 74.

¹⁶³ Livius, *Ab Urbe Condita (From the Founding of the City)*, (çev. B. O. Foster), Londra, 1957, s. XXXVII. 37.45; Polybios, *The Histories*, 1927: XXI.16-17.

¹⁶⁴ Livius, 1957: XXXVII. 56.

¹⁶⁵ Livius, 1957: XXXVI. 54.11; Polybios, 1927: XX. II. 5.14.

denemediler. Muhtemelen kısmen para cezaları, ve teminat (Amblada'daki gibi) bazı toplulukların haraç ödemeleri ile bazı küçük Pisidia kentleri ve beylikleri üstünde egemenlik kurmakla ile iktifa ettiler¹⁶⁶.

2.3. Roma İmparatorluk Döneminde Pisidia

Strabon, Anadolu'daki Roma egemenliğinin başlamasını anlatırken M.Ö. 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos'un Roma halkını varisi olarak tayin etmesiyle başladığını söyler¹⁶⁷. Krallıkların önemli bir sorunu olan merkezi yönetimden uzaktaki krallıklarda oluşan otorite boşluğu ve Pisidia Bölgesinin coğrafi yapısı nedeniyle Pisidia ile birlikte Pamphylia ve Kilikia Bölgeleri isyancıların ve eşkıyaların merkezi haline dönüşmüştür¹⁶⁸.

Pisidia Bölgesi'nde tüm kentler arasında iyi bir askeri kontrolün kurulamayışı Romalıların bölge kentleri ile daha güçlü diplomatik ilişkiler kurmasını zorunlu kılmıştır. Bununla ilgili olarak M.Ö. 113 yılında imzalanan bir antlaşma sonucunda Prostanna ve M.Ö. 189 yılından itibaren Termessos, Sagalassos ile Pisidia Antiokheiası Roma müttefiki olmuşlardır¹⁶⁹.

Roma, bu bölgede kendisine karşı sağlam bir bağlılık oluşturmak ve büyük olasılıkla Parth tehlikesine karşı tampon bölge kurmak amacı ile vasal krallıklar oluşturmuştur. Marcus Antonius, M.Ö. 39 yılında Deiotaros'un özel kâtipliğini yapmış ve kabiliyetli bir komutan olan Amyntas'ı kendi ülkesi Galatia dışında Lykaonia, Phrygia Paroreios, Isauria, Side ve Pisidia'yı da¹⁷⁰ sınırları içerisinde bulunduran Doğu Pamphylia'nın önemli bir kısmını içeren bölgenin başına kral olarak getirmiştir¹⁷¹. Böylelikle Pisidia'da çok uzun sürmese de, Roma'ya bağımlı bir krallık kurulmuş oluyordu. Roma'nın dostu Amyntas, yerlisi olduğu bölgeyi Antiokheia ve Apollonia gibi bazı kentlerin Roma'ya karşı duyduğu sempatiden de yararlanıp Pisidia ve Phrygia Paroreios arasında bulunan toprakları kendi egemenliğine almış ve M.Ö. 1. yüzyılda bastırdığı otonom sikkelerinin fazlalığından da anlaşılacağı üzere Kremna'yı kendine

¹⁶⁶ Livius 1957: XXXV.13. 5; Vandorpe 2000: 489-507.

¹⁶⁷ Strabon XIII. IV. 2.

¹⁶⁸ Adrian Nicholas Sherwin White, "Roman Involvement in Anatolia", *The Journal of Roman Studies* Volume 67, 1977: 4-6; Brandt, 1992: 94-95.

¹⁶⁹ Özsait, 1985: 81.

¹⁷⁰ Jones, 1971: 132.

¹⁷¹ Strabon. XII. 6. 4; Özsait, 1985: 81.

başkent yapmıştır¹⁷². Selge, Termessos ve Sagalassos gibi kentlerin kendi sikkelerini bastırmaması, hala bu kentlerin kralın egemenliği altında çıkmadığını göstermektedir¹⁷³.

İmparator Augustus, Galat Kralı Amyntas'ın Homonadlarla yaptığı savaş sırasında ölmesinden sonra, yönetimi krallığın varisi olan Amyntas'ın oğullarına vermemiş bunun yerine, Cassius Dio'nun söylediği gibi M.Ö. 25 yılında direk kendine bağlı imparatorluk eyaleti Provincia Galatia'yı (Galatia Eyaleti) kurmuştur¹⁷⁴.

İmparator Augustus, Gaius Iulius Caesar'ın modeline göre ve muhtemelen onun planladığı şekilde, bölgede veteranları (emekli askerleri) yerleştirmek için önemli oranda yeni koloniler oluşturmuştur. Doğu Pisidia, Lykaonia ve Isauria'da meydana getirilecek kolonilerle halkın belli bir otoritenin etrafında toplanması ve Romalılaştırılması amaçlanmıştır. Kolonileri kurarken Pisidia Bölgesi'nin içlerine kurulmamasına dikkat edilmiş, bunlar daha çok bölgenin sınır çevresine yerleştirilmiştir¹⁷⁵.

Pisidia Antiokheiası'nın sonrasında bölgede kurulan koloniler: Colonia Iulia Augusta Cremna (Kremna), Colonia Iulia Augusta (Prima Fida) Comama (Komama), Colonia Iulia Augusta Olbasa (Olbasa), Colonia Iulia Augusta Parlais (Parlais), Colonia Iulia Felix Gemina Lystra (Lystra) ve Apollonia diye sıralanır. Bu koloniler eskiden beri askeri bir merkez olan Pisidia Antiokheiası'nın dört bir tarafına yayılan *Via Sebaste* isimli yol şebekesi ile birbirlerine bağlanmaktaydı¹⁷⁶.

Bu kentlerin dışında Strabon'da karşımıza çıkan bir koloni ise "*Phrgia ve Karya sınırında*" olarak tanımlanan Amblada'dır. Strabon şehirden bahsederken tıbbi perhizlerde kullanılan bir çeşit şarap ihraç ettiğinden bahsetmektedir. Ptolemaios'da kentnin Galatya Eyaleti'nin sınırları içinde olduğunu söylemektedir¹⁷⁷.

Tiberius'dan sonra tahtta geçen imparatorlar Caligula (M.S. 37-41) ve Claudius (M.S. 41-54) da Augustus ve Tiberius'un politikalarını devam ettirmişlerdir. Claudius zamanında, M.S. 43 yılında kurulan Lykia-Pamphylia Eyaleti'ne Pisidia Bölgesi'nden

¹⁷² Özsait, 1985: 82.

¹⁷³ Strabon XII, VI. 4; Özsait, 1985: 106.

¹⁷⁴ Levick, 1967: 29; Brandt, 1992: 96-98.

¹⁷⁵ Özcan, 2008: 41.

¹⁷⁶ Özcan, 2008: 41.

¹⁷⁷ Özsait 1985: 113.

herhangi bir kentin dâhil olup olmadığını bilmiyoruz¹⁷⁸. Ancak D. French, bu eyalet içerisinde Konana, Seleukeia Sidera, Prostanna ve Parlais Kentlerinin adını verir¹⁷⁹.

Nero Döneminde (M.S. 54-68) ise Sagalassos'un daha büyük bir bölgede hak iddia etmesi üzerine Galatia Eyaleti procuratoru olan L. Pupius Praesens ve eyalet valisinin, imparatorun aldığı emirle birlikte, Sagalassos'un sınırları yeniden tespit ettiklerini bilmekteyiz¹⁸⁰.

Pisidia Bölgesi, Galba Döneminde (M.S. 68-69) Pamphylia ve Galatia Eyaletleri ile birleşmiş olup, ancak bu birleşme M.S. 72'de İmparator Vespasianus (M.S. 69-79) tarafından iptal edilmiştir ve Pamphylia-Lykia Eyaleti tekrar kurulmuştur, bunun sonucunda ise Pisidia Bölgesi'nin güney ve batı kısmının büyük bölümü Lykia-Pamphylia Eyaleti içinde bırakılmıştır. İmparator Vespasianus daha sonra M.S. 74 yılına gelindiğinde ise Galatia ve Kappadokia'yı eyaletlerini tek bir yönetim altında birleştirmiştir¹⁸¹. Yönetimdeki bu değişimle beraber Kuzey Pisidia'nın sınırlarında birçok değişikliğe neden olmuştur. Fakat İmparator Traianus iki eyaletin aynı anda idarisinin zor olması nedeniyle, Parthlarla karşı karşıya gelmeden önce M.S. 107-113 yılları arasında, tedbir almak amacıyla bu eyaletleri birbirinden ayırarak yeniden iki eyalete dönüştürmüştür. Yapılan yeni düzenlemelere göre Galatia Eyaleti ise Augustus Dönemindeki ilk kuruluşun da olduğu gibi asıl Galatia, İç Paphlagonia, Lykaonia ve Kuzey Pisidia'yı sınırlarına dahil ediyordu¹⁸². Doğu eyaletlerinde yer alan legionları direk kendisi idaresine almak için İmparator M.S. 114 yılında Suriye'ye yaptığı ziyaret sırasında Pisidia Bölgesi'ne de uğramıştır. Termessos¹⁸³, Sagalassos¹⁸⁴, Apollonia¹⁸⁵ Mordiaion ve Adada¹⁸⁶ Kentlerinde yer alan imparator adına dikilmiş anıtların bu ziyaretle ilgili olarak yapıldığı düşünülmektedir¹⁸⁷.

¹⁷⁸ Levick, 1967: 32.

¹⁷⁹ David French, "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia" *EpAnat* 17, 1991, s. 56.

¹⁸⁰ Özsait, 1985: 98.

¹⁸¹ Magie, 1950: 56.

¹⁸² Magie, 1950: 575- 605.

¹⁸³ Özsait, 1985: 99.

¹⁸⁴ Özsait, 1985: 110.

¹⁸⁵ Özsait, 1985: 116.

¹⁸⁶ Mustafa Büyükkolancı, *Adada: Pisidia da Antik Bir Kent*, Göltaş Kültür Serisi, İzmir, 1998, s. 5.

¹⁸⁷ Özcan, 2008: 42 – 43.

İmparatorluğu'nun ilk 300 yılında devam eden *Pax Romana*, M.S. 3. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Goth ve Sasani istilaları¹⁸⁸, depremler ve veba salgınları ile sona erer¹⁸⁹.

Diocletianus (M.S. 284 – 305), imparatorluk yönetiminin birçok bölgesinde önemli sorunlarla karşılaştığı, birçok istila ve işgallerin devam ettiği bir dönemde imparatorluğun yönetim şeklinde ve imparatorluk topraklarında farklı bir düzenleme getirir. İmparatorluk 12 diocessise ayrılır. Pisidia Bölgesi, bundan sonra başkenti Pisidia Antiokheiası olan bir eyalet haline dönüştürülür. Bundan sonra Pisidia Bölgesi'nin sınırları ise, Galatia'nın güneyi, Lykia-Pamphylia Eyaleti'nin kuzey kısımları, Asia Eyaleti'ndeki Apameia ile doğudaki Isauria'ya kadar genişlemiştir¹⁹⁰.

Böylelikle Pisidia Bölgesi'nin doğu sınırı, Konya Ovası üzerinden Karadağ eteklerine kadar uzatılmış ve Antiokheia metropolis olmuş olur¹⁹¹.

İmparatorluk M.S. 395 yılında Doğu ve Batı Roma diye ikiye ayrılmış olup, Doğu Roma İmparatorluğu içinde kalan Pisidia şehirleri, Bizans Devrinde de varlıklarını uzun müddet devam ettirmişlerdir¹⁹².

¹⁸⁸ Stephen Mitchell, "The Hadrianic Forum and Basilica at Cremna", Edt. N. Başgelen ve M. Lugal, *Jale İnan'a Armağan*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1989, s. 311- 312; Özsait, 1985: 101.

¹⁸⁹ Stephen Mitchell, "Cremna Araştırmaları", 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1*, 1988, s. 57.

¹⁹⁰ William Calder, "Colonia Caesaria Antiocheia", *Journal Of Roman Studies*2, 1912, s. 87- 88; Hall, "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", *Anatolian Studies*, 1968, s. 60.

¹⁹¹ Calder, 1912: 87-88; Hall, 1968: 60.

¹⁹² Özsait, 1985: 102.

3. TARİHSEL ÇERÇEVDE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

Prehistorik Dönem ile birlikte ortaya çıkan Ana Tanrıça kültüne ait arkeolojik eserler, Anadolu’da birçok merkez de ele geçmektedir. Tarih boyunca farklı dönemlerde ve farklı merkezlerde görülen Ana Tanrıça kültürü ile ilgili ortak sosyo-kültürel ve dinsel özellikler, evrensel bir kültürel bütünlüğü göstermektedir¹⁹³. Neolitik Çağda insan ve hayvanlarla beraber gruplar halinde şekillendirilen Ana Tanrıça (Resim 1), Kalkolitik Çağdan itibaren tek başına tasvir edilmeye başlamıştır (Resim 2). Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda cinsel uzuvları abartılarak tasvir edilen Ana Tanrıça, Tunç Çağı’yla birlikte normal bir kadının sahip olduğu vücut ölçülerinde gösterilmeye başlamıştır. Özellikle bu dönemde idol şeklinde yapılan Ana Tanrıça bir muska ya da takı gibi insanlar tarafından taşınmıştır (Resim 3). Demir Çağına gelindiğinde ise Ana Tanrıça bir kadının sahip olduğu vücut ölçüleriyle, tüm kadınsı özellikleri ve güzelliğiyle tasvir edilmiştir¹⁹⁴.

3.1. Neolitik Çağ

G. Childe’in “*Neolitik Devrim*”¹⁹⁵ diye isimlendirdiği, M.Ö. 9000– 7000/6500 yılları arasında insanoğlunun tohum ekmeyi, toprağı ekip biçmeyi öğrendikleri ve üretici sınıfına geçtikleri çağ, “Neolitik Çağ” diye isimlendirilir¹⁹⁶. Erken Neolitik Çağdan itibaren, insanların, hayvanların ve bitkilerin, tek hakimi olarak kabul edilen Ana Tanrıça tasvirleri tapınakların, konutların ve kült merkezlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Anadolu halkları bu çağdan itibaren Ana Tanrıça ile birlikte hayat sürmeye başlamıştır¹⁹⁷. Neolitik Çağdan itibaren tapınım gören Ana Tanrıça’nın Anadolu’nun çeşitli yerlerinde kült merkezleri mevcuttur.

Anadolu’nun en eski tarihli Ana Tanrıça figürünü, Çayönü’nün¹⁹⁸ çanak çömleksiz Dönemine ait kültür katında ortaya çıkarılan figürünüdür. Kilden yapılmış olan Ana Tanrıça oturur durumda biçimlendirilmiştir. Kafasındaki ayrıntılar ve göğüsler

¹⁹³ James Mellart, “Deities and Shrines of Neolithic Anatolia”, *Archaeology*, 1963, s. 29-38; Lynn Roller, *Ana Tanrıça’nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 53.

¹⁹⁴ Belli, 2011: 2.

¹⁹⁵ Childe, 1978: 20 – 30.

¹⁹⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mystera’larına*, C. 1, (Çev. A. Berktaş), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 55.

¹⁹⁷ Belli, 2011: 2.

¹⁹⁸ Metin Özbek, *Çayönü’de İnsan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, s. 10 -20.

işlenmemiştir. Bu dönemin Ana Tanrıça figürlerinin önemli bir karakteristik özelliğini oluşturan cinsel uzvun abartılarak gösterilmesinin ilk örneğini bu figüründe görmekteyiz. Karın bölgesi ve kalçalar oldukça geniş olarak yapılmıştır. Tanrıçanın bacaklarının dizden aşağısı ise kırılmıştır¹⁹⁹.

Çatalhöyük ve Hacılar'da²⁰⁰ yapılan araştırmalarda Ana Tanrıça figürünün M.Ö. 6500-700 yıllarına kadar uzandığı anlaşılmıştır. Oturur durumda, etli kalçalı, göbekli, büyük göğüslü bir tanrıça, kollarında ufak boyda bir erkek figürü taşımakta; bu figür Ana Tanrıça'nın göğsüne yapışmış ve üzerine tırmanır vaziyettedir²⁰¹. Çatalhöyük'te²⁰² 1961-1963 yılları arasında kazı çalışmalarını yürüten J. Mellart, bu figürlerin Hitit, Phryg ve daha sonra Hellen ve Roma'da önemli bir kült halini alacak olan Ana Tanrıça kültürünün ilk örnekleri olduğunu belirterek bu grubu "*Yunan ve Roma Kybelesi'nin Prehistorik öncülleri*" olarak tanımlamaktadır²⁰³. Ancak, Çatalhöyük'ün daha sonraki kazı başkanı I. Hodder ise bütün bunların burada kesin bir Ana Tanrıça inancı olduğunu göstermediğini söylemektedir²⁰⁴. I. Hodder bununla ilgili olarak bu dönemde kadında erkek kadar önemli olduğunu ve yerleşim yerinde anaerkil bir yaşam olduğunu da gösterebileceğini savunmaktadır. Ayrıca insan kemikleriyle ilgili yapılan izotop incelemelerinde kadın ve erkek beslenmelerin de hiçbir fark olmadığını, dolayısıyla beslenmede de erkeklerin kadınlardan farklı beslenmediğini ve bir üstünlük söz konusu olmadığını söyler²⁰⁵. Ayrıca Çatalhöyük'de kadın heykelinden daha fazla erkek heykeli olduğu bir kısım heykelciklerin ise cinseyetinin belli olmadığını, kızdırma ve avlanma sahnelerindeki tüm figürlerin erkek olduğunu ve evlerin duvarlarına gömülmüş sığır başlarının çoğunun yaban boğalarına ait olduğu bunun da eril niteliği gösterdiğini söyler. I. Hodder sonuç olarak kaburga kemiklerindeki karbon kalıntılarına ister erkek olsun ister kadın yaşlı insan iskeletlerin hepsinde rastlandığını, bunun da hem erkeklerin hem kadınların yaşamlarının son evrelerini duman kaplı evlerde geçirdiğini, sadece

¹⁹⁹ Belli, 2011: 6.

²⁰⁰ Refik Duru, *Ellı yıllık bir arkeoloji öyküsü: Hacılar*, AKMED, İstanbul, 2010, s. 5 – 10.

²⁰¹ James Mellart, *Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 9.

²⁰² James Mellert, "Excavations at Çatalhöyük", *Anatolian Studies* 22, 1962, London, s. 41 – 66.

²⁰³ Mellart, 1963: 29-38.

²⁰⁴ Ian Hodder, *The Language of the Goddess*, San Francisco, 1989, s. 10.

²⁰⁵ Ian Hodder, *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü*, Çev. D. Şendil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 207 – 210.

kadınların evde kalmadığını ve bunun bile cinsiyetler arasında yaşam tarzı olarak bir benzerlik olduğunu aktarır²⁰⁶.

Çatalhöyük ve Hacılar yerleşim yerlerinde Ana Tanrıça'nın leoparlarla birlikte tasvir edildiği görülmektedir (Resim 4)²⁰⁷. Bu bize Hellenistik Dönem Kybelesi'nde ki "Ana Tanrıça-Aslan" eşleşmesini ve Kybele'nin "Hayvanların Kraliçesi" ismini hatırlatsa da, Neolitik Dönemdeki figürünlerin kesin olarak bunu mu ifade edip etmediği bilinmemektedir²⁰⁸. Hitit, Lydia ve Phryg kabartmalarında ise Kybele aslanlar ile tahtında oturmuş olarak tasvir edilmiştir²⁰⁹.

Çatalhöyük'te, bu kütle ilgili olarak yerleşmenin birçok yerinden, insan, hayvan heykelcikleri ile şematik heykelcikler dâhil birçok heykelcik ele geçmiştir. Heykelcikler, duvar resimleri ve kabartmalar da doğum yapmakta olan ya da küçük çocuk taşıyan kadın şeklinde tasvir edilmiştir²¹⁰.

Neolitik Çağda Ana Tanrıça heykelcikleri, genellikle doğum ya da annelik olgusu ile betimlenirken (Resim 5), Antik Çağın Kybele'si hemen hemen hiç böyle bir özellikte tasvir edilmemiştir²¹¹.

3.2. Kalkolitik Çağ

Bu dönemin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Hacılar'da²¹² yapılan araştırmalarda Kalkolitik Çağa tarihli mermer, kalker ve pişmiş topraktan birçok Kybele figürünü ele geçmiştir (Resim 6)²¹³. Bu dönemdeki Ana Tanrıça figürününün bir kısmı oturur vaziyette olmakla birlikte çoğunluğu ayakta durur şekilde tasvir edilmiş olup, bunların da bazılarının Neolitik Çağdaki figürünleri gibi gerçekçi, bazılarının da stilize şekilde yapıldığı görülmektedir. Pişmiş topraktan yapılan Kybele heykelciklerinin baş kısımları, özenli bir şekilde kırmızı ve kahverengi renkle boyanmıştır. Yüz detayları gösterilmiş gözleri ve burnu badem şeklinde ve iri tasvir edilmiştir (Resim 7 ve 8). Yine

²⁰⁶ Hodder, 2006: 207 – 210.

²⁰⁷ Belma Kulaçoğlu, *Tanrılar ve Tanrıçalar*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1992, s: 172.

²⁰⁸ Lynn Roller, *Ana Tanrıçanın İzinde*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 46 – 52.

²⁰⁹ Karayaka, 2007: 25.

²¹⁰ Roller, 2004: 49.

²¹¹ Lynn Roller, "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 3.

²¹² Umurtak ve Duru, 2013, s. 1 – 15.

²¹³ James Mellart, "Excavations at Hacilar: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* 9, Ankara, 1959, s. 51 – 55.

figürün kulaklarında küpe delikleri de yer almaktadır. Tanrıça başında yüksek başlığı (polos) takmakta olup, saçları boyayla çizgiler halinde belirtilmiştir²¹⁴.

3.3. Tunç Çağı

Bu dönemde ele geçen Ana Tanrıça figürünleri, Anadolu'daki insanların dünyasında Ana Tanrıça kültürünün hala önemli bir yer tuttuğunu ve önemini koruduğunu göstermektedir²¹⁵. Heykelciklerdeki cinsel uzuvlar, delikler ve kazıma çizgilerle gösterilerek, kadın cinselliği dikkat çeker hale getirilmiştir. Bu da bize Erken Tunç Çağında da, kadın cinselliğine ve kutsallığına dayalı bir tapınımın devam ettiğini göstermektedir²¹⁶.

Orta Karadeniz Bölgesi yerleşmelerinden İkiztepe'de²¹⁷ bulunan ve M.Ö. 3. binyılın son çeyreğine tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış bir figürin, bu dönemdeki en güzel Kybele örneklerinden birini göstermektedir (Resim 9). Söz konusu figürin, ayakta durmakta, yüzü yassı ve üçgen biçimli olup, başının arkası aşırı sivri şekilde tasvir edilmiştir. Kulak memesinde çift küpe deliği bulunmaktadır. Burnu ufak bir çıkıntı olarak gösterilen tanrıçanın, gözleri ve ağız delikleriyle gösterilmiştir. Kolları kısa ve yukarı kaldırılmış bir şekilde gösterilmiş olup, parmakları kolların uç kısmında şematize çizgilerle işaretlenmiştir. Göğüsler ufak çıkıntılarla gösterilmiştir. Karın bölgesi hamile bir kadın gibi hafif şişkin tasvir edilmiş olup, göbek çukuru ise bir delikle belirtilmiştir. Karnın altında ise çifte çizgilerle cinsel uzvu işlenmiştir²¹⁸.

3.4. Hitit Dönemi

Neolitik Çağdan itibaren devam eden Ana Tanrıça inancı, Hititlerde de önemini korumuştur²¹⁹. Hititler ile ilgili ele geçen yazıtlarda, devletin yüzlerce Tanrı ve Tanrıçaya taptığı anlaşılmaktadır. Fakat Hititler'in en fazla önem verdiği Tanrıçanın, Güneş Tanrıçası Hepat olduğu görülmektedir²²⁰.

²¹⁴ Belli, 2001: 18.

²¹⁵ Belli, 2011: 21.

²¹⁶ Canan Albayrak, *Anadolu'da Kybele-Attis Kültü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 72.

²¹⁷ Önder Bilgi, *İkiztepe 2*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 5 – 10.

²¹⁸ Belli, 2011: 21.

²¹⁹ Ali Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, Görsel Yayınevi, Ankara, 1982, s. 17-20.

²²⁰ Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hitite Religions*, Oxford University Press, Oxford 1977, s. 18.

Hititlerin bu önemli Tanrıçası'nın temelinde Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip olan ve bütün toplulukları etkileyen Ana Tanrıça kültü olduğu gösterdiği benzer tasvir şekliyle düşündürmektedir.

L. Roller Anadolu'daki Ana Tanrıça inancı geleneğinin Hitit Panteonunun başında yer alan Güneş Tanrıçası Hepat ile devam ettiğini aktarmaktadır (Resim 10)²²¹. Nitekim önemli bir ortak nokta olarak Yazılıkaya Kaya Tapınağında, aslan üzerinde tasvir edilen Tanrıça'nın "Hayvanların Kraliçesi" özelliği vurgulanmıştır (Resim 11 ve Çizim 1). Benzer bir başka tasvir de Çatalhöyük'te bir çift panter üzerinde oturan Ana Tanrıça gibi, burada da Hepat panter üzerinde ayakta durmaktadır. Ana Tanrıça'nın kutsal hayvanı aslan bundan sonra Geç Hitit Beylikleri, Phryg, Lydia ve hatta Hellenistik Dönemde devamlı tasvir edilmiştir²²².

3.5. Phryg Dönemi

Phrygia'da Kybele inancı oluşmadan önce onun yerine "Ma" adlı bir Tanrıçaya tapındıkları bilinmektedir; bu Tanrıça muhtemelen Mater'in öncüsüdür. İlerleyen Dönemlerde Phrygia'da Ma'nın yerini tamamen Kybele alır²²³. F. Kınal, bununla ilgili olarak Ege göçleriyle ve Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla beraber Kara Tanrıça'ya yani İştâr'a Kybele denilmeye başlandığını ve önce Phrygler, daha sonra ise Romalılar tarafından tapılmaya devam ettiğini ifade etmektedir²²⁴.

Phryg inanç sisteminin Hitit dininden etkilendiğini gösteren bir diğer olgu ise, Hitit dininde yer alan "Kutsal Dağ" olgusudur. Hitit dininde dağlar Tanrılarla iletişim kurma aracı olarak görülürdü ve Tanrılar dağların taşıdığı görüşü yer alıyordu. Phryg'lerde ise Kybele "Dağ Tanrıçası" olarak görülmesi bu etkileşimin bir sonucu olmalıydı²²⁵.

²²¹ Roller, 2004: 60.

²²² Belli, 2011: 28.

²²³ Igor Mikhailovich Diakonoff ve Vladimir Petrovich Neroznak, *Phrygian, Caravan Books Publisher, Newyork, 1985, s. 16.*

²²⁴ Fűrüzan Kınal, "Kara Tanrıça Olarak Kybele", *Türk Tarih Kongresi 9, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 239.*

²²⁵ Roller, 2004: 60.

F. Challeye, Hititler ve Phrygler arasındaki etkileşimi göz önüne alarak, Phryglerin Anadolu'yu sahiplenirken aynı zamanda da Hititlerin dinsel mirasına da sahip çıktıklarını ifade etmiştir²²⁶.

Phryg'ler Ana Tanrıça'yı o kadar çok kabullenmişlerdir ki, ülkenin tamamını Pessinous'un Kybelesi'nin mülkü sayıyorlardı (Resim 12 ve 13). Bu da Neolitik Çağdan beri Anadolu'nun köklü bir kültü olan Kybele'nin, tarihe bir Phryg Tanrıçası olarak geçmesine neden olmuştur²²⁷. Nitekim yazıtlardan incelendiğinde Tanrıça Phryg dininde neredeyse tek ilahe olarak kabullenilmiştir²²⁸.

Phrygia Bölgesi'nde birçok anıt yer almaktadır. Bu anıtların birçoğu ormanlarda, yeşillikler arasında bir kayaya dayanmış olarak, ya da düzlükte birkaç basamak üzerine kurulmuş vaziyette bir cepheden ibarettir²²⁹.

Phryglerdeki kutsal alanların en önemlileri fasadlardan oluşur²³⁰. Bu anıtsal fasadlarda en dikkat çeken özellik, kayalara işlenen ön cepheleridir²³¹. Anıtsal fasadı bulunan ve Kybele'nin en ünlü anıtı ise, Eskişehir Afyon arasında bulunan ve M.Ö. 600'lere tarihlenen Yazılıkaya diye bilinen Midas Anıtı'dır (Resim 14)²³². Midas Yazılıkaya Anıtı, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına²³³ ya da 7. yüzyılın başına tarihlenmekte olup, geometrik bezemeleri ile dikkat çekmektedir²³⁴. Anıtın sol yanında yer alan yazıttan bu anıtın Kral Midas adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır²³⁵.

Phryglerde Ana Tanrıça Kybele'nin çoğu zaman iki tarafında da aslanlar durmaktaydı ve ayakta ise genellikle giysilerle betimlenmiştir. Göğsünün altında tuttuğu bir eliyle küçük bir kap, diğeriyle ise bir kuş tutmaktadır²³⁶.

²²⁶ Felicien Challeye, *Dinler Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972, s. 113

²²⁷ Belli, 2011: 37.

²²⁸ Fahri Işık, *Doğa Ana Kubaba Tanrıçalarının Ege'de Buluşması*, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 15; Taciser Sivas, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, S. 3, 2002, s. 339; Roller: 2004: 22.

²²⁹ Mary Jane Rein, "Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type", *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of Vermaseren*, Edt: E. J. Brill, Virginia Üniversitesi, 1996, s. 223-224.

²³⁰ Ekrem Akurgal, *Phrygische Kunst*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955, s. 94.

²³¹ Işık, 1999: 5-13.

²³² Roller, 2007:143.

²³³ Vecihi Özkaya, "Frigler'de Hero Kültü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.67,1995, s. 18.

²³⁴ Roller, 2004: 103.

²³⁵ Akurgal, 1955: 108.

²³⁶ Belli, 2011: 38.

Tanrıça'nın en önemli ve büyük kült alanı yeri Sivrihisar yakınlarındaki Pessinus'ta idi²³⁷. Pessinus'ta Tanrıça'ya idol biçiminde tapınılırdı ve bu idol gökten düştüğü ileri sürülen bir meteoroyit, bir kara taşı. Burada şimşek, topuz ve çift ağızlı baltayla tasvir edilen tanrıça, bu haliyle bir savaş ve zafer tanrıçası karakterine sahiptir²³⁸.

Pessinus'ta Tanrıça'ya "Agdistis" epitheti ile tapınılmaktaydı²³⁹. Bu epithete bölgedeki birçok yazıtta rastlanılmaktadır. Ancak bu epithet Phryg Dönemine ait yazıtlarda geçmemektedir. Bununla birlikte Hellenistik Dönemde çok sık bir şekilde kullanılmıştır. Pessinus'un haricinde Dokimeion Kenti'nde basılmış olan sikkelerde de Tanrıçaya "Agdistis" denilmiştir. Ayrıca Midas Kenti'nde ele geçen yazıtlı küçük sunaklarda da Tanrıçaya "Agdistis" diye hitap edilmiştir²⁴⁰. Kybele'nin bu epithetinin bir yer adıyla bağlantılı olduğu ve Agdos Dağı'ndan türediği düşünülmektedir. Söz konusu dağın ise Dokimeion ve Midas Kenti yakınını da yer aldığı sanılmaktadır²⁴¹.

M.Ö. 1. yüzyıldaki Pessinus'u Strabon şöyle anlatmaktadır: "*Pessinos dünyanın o kısımdaki en büyük ticaret merkezi olup, büyük saygı gören Tanrılar Anası'na ait tapınak buradadır. Ona Agdistis derler. Eski dönemlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı verimleri onlar biçiyordu. Fakat şimdi ticaret merkezi hala ayakta durduğu halde rahipleri yetkileri çok azalmıştır*"²⁴².

Pessinus'ta Strabon'un da anlattığı gibi, Kybele için inşa edilmiş büyük bir tapınak bulunmaktaydı ve şehri Kybele'nin rahipleri yönetmekteydi. Rahipler hem dini inanışların gerçekleştirilmesinden hem de ticaretten sorumluydular. Kybele rahipleri hadım olduktan sonra kendilerini Kybele'ye adamaktadırlar. Bu rahipler Attis olarak isimlendirilirlerdi ve yardımcılarına ise gallos adı verilirdi. Ancak kentte Kybele'ye hizmet eden rahipler sadece onlardan oluşmuyordu. Kabirler, Korybantlar, Telkinler; Daktiler, Semivirler olarak isimlendirilen farklı rahipler de bulunmaktaydı²⁴³.

²³⁷ Grant Shorwerman, *The Great Mother of the Gods*, University of Chicago Pres, Chicago, 1969, s. 12; Vermaseren, s. 26.

²³⁸ Elif Ersoy, "Ana Tanrıça Kültü", *Anadolu Aydınlanma Vakfı Dergisi*, 1996, s. 5.

²³⁹ Strabon, XII. 5. 3.

²⁴⁰ Lynn Roller, *In Search Of God the Mother: the Cult of Anatolian Kybele*, 1999, s. 196.

²⁴¹ Roller, 1999: 239.

²⁴² Strabon, XII. 5.10.

²⁴³ Ertugrul Algan ve İrfan Ongar, *Kral Midas'ın Ülkesi: Frigya*, Esbank Yayınları, İstanbul, 1998, s. 168-171.

Phrygia da karşımıza çıkan Ana Tanrıça betimlemeleri genellikle; ayakta, ileri doğru bakan olgun bir kadın şeklinde gösterilmiştir²⁴⁴. Tasvirler birbirinin aynısı olan bazı özellikler göstermektedir. Bu da bize, Tanrıça'nın nasıl görünmesi gerektiği konusunda Phrygia'luların bazı ana kurallarının olduğunu düşündürür. Çoğunlukla olgun bir kadın olarak tasvir edilen Tanrıça'nın başı, gövdesi ve bacakları tamamen önden gösterilir ve dimdik durur. Kollarını genellikle göğsü üzerinde çaprazlama kıvrımış olup, elinde çeşitli cisimler tutar. Vücudunu yoğun kumaş kıvrımları kapatmakta olup; boynuna dek kapalı, uzun kollu, uzun ve bol etekli, belde kemerle toplanan bir elbise giymektedir. Geniş ve kalın bir giysi şeklinde tasvir edilen yontma kostüm, vücut yapının tam olarak anlaşılmasına pek izin vermez. Tanrıça, genellikle uzun, süslü ve kat kat yükselen polos denilen bir başlık takmaktadır. Bu başlığın arkasından yere doğru uzanan uzun bir duvak tanrıçanın etek ucuna kadar iner²⁴⁵.

Phryg kabartmalarında bazen Kybele'nin başında kuleye benzer yüksek bir başlık bulunmaktadır (Resim 15); bu başlık onun, şehirlerin ve tarımsal ürünlerin tek egemeni olduğunun sembolüdür. Bu sebeple ona "Mater Turrigera" (kule taşıyan ana) da denirdi (Resim 16). Başlıkta da yer alan kulelerin sayılarına göre Tanrıça'nın koruyuculuğu altında kaç tane kent bulunduğu anlaşılmaktadır (Resim 17 ve 18). Kafasında bir kule ile tasvir edilen Tanrıça'nın elinde sürekli bir anahtarı vardı²⁴⁶.

3.6. Hellen Dünyasında Kybele Kültü

Klasik Çağlarda Yunanistan'ın ve Anadolu'nun birçok köşesine yerleşen Phryg köleleri ve dilenci rahipleri bir kısım insanlar tarafından küçümsenmekle beraber, bir kısım tarafından ise farklı bir dinin ve kültürün temsilcileri oldukları için de saygı ve gıpta ile karşılanmışlardır²⁴⁷.

Kybele'nin karşımıza çıkan en erken tasvir şekli, basit mimari bir yapı ve içinde Kybele'nin bulunduğu eserlerdir. Bu da bize Phrygialı Ana Tanrıça tasvirleriyle olan benzerliği göstermektedir. Naiskos'un içinde ayakta durur vaziyette tasvir edilen Kybele

²⁴⁴ Roller, 2007: 142.

²⁴⁵ İsmail Güven, *Uygurlık Tarihi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 160.

²⁴⁶ Ersoy, 1996: 5.

²⁴⁷ Roller, 1999: 225.

betimleri ilk olarak M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında karşımıza çıkar ve “Kybele naiskoi” olarak isimlendirilir.²⁴⁸

Ana Tanrıça Kültü M.Ö. 5. yüzyılda ise Yunanistan da tamamen kabullenilmiştir²⁴⁹. Bu geçiş Phrygia’dan Batı Anadolu’daki liman kentler ve adalar aracılığıyla hızlanmıştır²⁵⁰. Atinalılar Ana Tanrıça’yı Yunanlıların eski tanrıçası olan toprak ve bereket Tanrıçası Demeter ile birleştirmişlerdir²⁵¹.

Bunun ilgili olarak karşımıza çıkan adak sunularının Hellen tarzında betimlenmiş olması bu kültürün artık tamamen yayıldığı ve yerleştiğini göstermektedir. Yine M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardaki Klasik Dönemde karşımıza daha canlı bir Meter portresi çıkmaktadır (Resim 19). Yine Yunanlıların da Tanrıça’ya gösterdikleri olumlu ve olumsuz örnekleri yansıtan, Tanrıça’nın dış görünüşüne, kişiliğine ve dinsel törenlerine ilişkin birçok örnek karşımıza çıkmaktadır²⁵². Bu sahiplenmeyle ilgili olarak Ana Tanrıça için yapılan, M.Ö. 5. yüzyılın başına tarihli Atina’da ki bouleuterion’un yanında yer alan Metroon örnek gösterilebilir²⁵³.

Hellen Dünyasında Ana Tanrıça tapınımı açısından önem taşıyan bir diğer kent Phokaia Antik Kentidir. Arkaik Dönemde Phokaia Antik Kenti’nin Kybele kültürünü benimsediği bilinmektedir ve bununla ilgili olarak bu döneme ait bir Kybele adak steli dikkat çekmektedir (Çizim 2)²⁵⁴. M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen bu kabartmada, Kybele oturur biçimde ve gülümseyen pozda tasvir edilmiştir. Bu kabartmadan esinlenerek, daha sonra biraz daha ufak boyutta yapılan başka bir Kybele kabartması, Antik Dönemde Kybele Tapınımı için kullanıldığı düşünülen Phokaia’daki Limanın Kutsal Alanına yerleştirilmiştir²⁵⁵. Ayrıca İonia’da da Ana Tanrıça kültürü yaygınlaşmış ve Tanrıça kuağında kız, omzunda oğluyla tasvir edilmiştir. F. Işık bununla ilgili olarak, bu kız ve erkek kardeşler ileride Leto’nun çocukları Apollon ve Artemis ismini almıştır.

²⁴⁸ Rein 1996: 223.

²⁴⁹ Noel Robertson, “The Ancient Mother of the Gods a Missing Chapter in the History of Greek Religion”, *Cybele, Attis, Related Cults Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, Leiden, 1996, s. 240.

²⁵⁰ Philippe Borgeaud, *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*, London, 2004: s. 6.

²⁵¹ Vermaseren, 1977: 36.

²⁵² Roller, 2007: 149.

²⁵³ Borgeaud, 2004: 11; Roller, 2004: 145.

²⁵⁴ Ömer Özyiğit, “1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *16. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1995, s. 425-454.

²⁵⁵ Ömer Özyiğit, “1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *17. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 2, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1996, s. 1-26.

Bu da bize Leto'nun Kybele'nin yerini aldığını ve Artemis'in Kybele'den bir parça olarak dünyaya geldiğini söylemektedir²⁵⁶.

M.Ö. 5. yüzyıla tarihli Hellen Dünyası'na ait ele geçen Kybele “Tanrıların Anası” sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır²⁵⁷. Bazen kısaca “Ana” olarak da geçmektedir. Edebi kaynaklarda bazen “Dağ Ana” ismi ile de karşımıza çıkan Tanrıça'nın adına bunların dışında “Rhea” veya “Kybele” olarak da rastlanmaktadır²⁵⁸.

Hellenistik Dönemde karşımıza çıkan pişmiş topraktan Kybele heykelcikleri, içerik ve stil açısından Phryg Dönemi Kybele heykelleriyle benzerlik göstermektedir (Resim 20). Bu döneme ait bir heykelcik de Ana Tanrıça Kybele aslan üzerinde otururken gösterilmiştir. Bu da bize Anadolu'da Geç Hitit Beylikleri, Phryg ve Lydia döneminden beri Kybele'nin kutsal hayvanının değişmediğini göstermektedir²⁵⁹. Kybele'nin bu değişmez kutsal hayvanı aslanlar Tanrıça'nın gücünün, vahşi doğaya ve yaratıklara hükmettiğinin bir göstergesidir²⁶⁰.

Yine bu Dönem de karşımıza çıkan bir diğer Phryg etkisi ise Tympanon'dur. Tympanon, M.Ö. 6.yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış bir tür tef'dir. Tympanon daha önce Anadolu da karşımıza çıkmayan ilk olarak Phryg'lerle karşılaştığımız bir alet olup, Yunanlılar Tanrıça'nın Doğulu kimliğine de gönderme yaparak bu aleti kullanmaya devam ettikleri görülmektedir²⁶¹.

3. 7. Roma Dünyasında Kybele Kültü

M.Ö. 204 yılına gelindiğinde Ana Tanrıça kültünün Roma Panteonu'na girdiği görülmektedir²⁶². Bu dönemde Hannibal ile Pön Savaşı toplumun üzerinde oluşturduğu karamsar hava nedeniyle Tanrıça Romalılar için bir umut kaynağı olmuştur. Tanrıça ilk olarak ismi Pessinus ya da Pergamon diye geçen yerden, gökten düştüğü sanılan, görüntüsü heykel bile olamayan siyah bir taş ile olarak Roma'ya gelmiş ve halk

²⁵⁶ Işık, 1999: 16.

²⁵⁷ Giulia Sfamini Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the cult of Cybele and Attis*, Leiden, 1985, s. 1.

²⁵⁸ Robertson, 1996: 239.

²⁵⁹ Belli, 2011: 41.

²⁶⁰ Sarah Iles Johnston, *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece*, University of California Press, California, 1999, s. 116.

²⁶¹ Roller, 2004: 143.

²⁶² Borgeaud, 2004: 72.

tarafından benimsenmiştir²⁶³. Bunun neticesi olarak da Roma da Palatium Tepesi'nde Ana Tanrıçaya bir tapınak inşa edilmiştir²⁶⁴. Tanrıça için Hellenistik Dönemde vurgulanan “Kentin Koruyucu Tanrıçası” sıfatıyla Roma halkı için bir teselli olmuştur²⁶⁵.

Ana tanrıça, Roma İmparatorluk Döneminde iki farklı karakter taşımış ve öyle tapınılmıştır. İlki Hellenleştirilmiş bir Anadolu Tanrıçası, ikincisi festival ve ritüelleri ile karakteristik bir Roma Tanrıçası olarak tapınım görmüştür. Fakat Tanrıça'ya Roma da bireysel bir kültten çok, kamu denetimine dönüşmüş kültü ile bir vasfı daha fazla ağır basarak tamamen devletin koruyucusu vasfı yüklenmiştir²⁶⁶.

Tanrıçanın Roma İmparatorluk Döneminde ki ismi “Magna Mater” (Büyük Ana) olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak çoğunlukla Roma Panteonu'nda ve Roma kuruluş efsanesinde “Mater Deum Magna İdaia” (Tanrıların İdalı Büyük Anası) ismi ile karşımıza çıkar. Tanrıça, bunların dışında kaynaklarda “Meter Dindymene, Meter Sipyrene, Meter Berekynthia, Meter Gallesia, Meter İdaia, Meter Aspodene, Meter Angistis veya Agdistis” gibi dağ adından oluşan isim ve sıfatlar da karşımıza çıkmaktadır²⁶⁷.

Roma İmparatorluk Döneminde Tanrıça, Hellenistik Dönemde görülen tasvir şekline benzer şekilde birkaç değişiklikle karşımıza çıkmaktadır. Genelde Tanrıça niş içerisinde, kucağında veya yanında duran aslan ile elinde tympanon ve patera tutar vaziyette tasvir edilir²⁶⁸.

²⁶³ Edwin O. James, *The Cult of the Mother Goddess*, Frederick A. Praeger, New York, 1959, s. 168.

²⁶⁴ Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, Çev. N. Batu, İstanbul yayınevi, İstanbul 2009, s. 23.

²⁶⁵ Ömer Çapar, “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.29, 1979, s. 167.

²⁶⁶ Roller, 2004: 303.

²⁶⁷ Borgeaud, 2004: 6.

²⁶⁸ Çapar, 1979:176.

4. KYBELENİN ADLARI VE SIFATLARI

Mitolojide başka bir Tanrı veya Tanrıça Ana Tanrıça kadar çok isimle adlandırılmamıştır. Bu kadar çok isim ve sıfat alması Ana Tanrıça'nın ilk çıkış yeri Anadolu olmasına rağmen bütün kültürlerde kendine yer buluşunu göstermektedir²⁶⁹. Tanrıça'ya verilen bu isim ve sıfatların bazıları onun niteliği ile alakalı iken, bazıları ise tapınım gördüğü kutsal alanların adından gelmektedir²⁷⁰.

Anadolu'nun yerli halkı olan Hatti'lerde Ana Tanrıça'nın adı "Wuruşemu", Hurri'lerde "Hepat", Hititlerde "Arinna'nın Güneş Tanrıçası", Geç Hitit Beylikleri Döneminde "Kubaba"²⁷¹, Phrygia'da "Kybele"²⁷² diye, Lydia'da adı ise "Kuvava" diye geçmektedir²⁷³.

Ana Tanrıça'nın isimleri farklılık gösterdiği gibi bu isimlere karşılık tasvir şekilleri de çeşitlilik gösterir.

Hititlerde Ana Tanrıça, "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" ismi ile tapınım görmüştür²⁷⁴. Yazılıkaya açık hava tapınağında ki tasvirde Tanrıça bir aslanın üzerinde tasvir edilerek "Hayvanların Kraliçesi" özelliği ön plana çıkarılmıştır. Kybele de benzer şekilde aslanlarla tasvir edilerek aynı vurgu yapılmıştır²⁷⁵.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, altından dövme tekniğiyle yapılmış Neolitik ve Kalkolitik Çağlara ait bir figürinin de, kucağında tuttuğu çocuk tasviriyle Ana Tanrıça figürinleriyle tasvir açısından büyük bir benzerlik göstermektedir. Aslan ayakları olan ve arkalıksız bir taht üzerinde oturur vaziyette tasvir edilen Tanrıça'nın yüz ayrıntıları çok iyi derecede gösterilmiştir. Kulaklarındaki küpeler, iri daire şeklindedir. Tanrıça'nın sahip olduğu iri badem gözleri ve kalın burnu, Hasanoğlan Tanrıça'sının yüz ifadesini yansıtmakta ve Anadolu insanın etnik tipiyle benzerlik göstermektedir. Tanrıça'nın başında geniş hale biçimli bir başlık yer almaktadır. Boynunda ise kalın bir gerdanlık

²⁶⁹Belli, 2001: 3.

²⁷⁰Karayaka, 2007: 21.

²⁷¹Belli, 2001: 3.

²⁷²Roller, 2004: 60.

²⁷³Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000, s. 121; Derman Bayladı, *Dinler Kavşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul, 1998, s. 25.

²⁷⁴Belli, 2001: 28.

²⁷⁵Akurgal, 2000: 122.

bulunmaktadır. Tanrıça'nın ayrıca kucağında çıplak bir erkek çocuğu bulunmaktadır ama Tanrıça çocuğu tutmamaktadır (Resim 21)²⁷⁶.

Geç Hitit Beyliklerinde ise Tanrıça “Kubaba”²⁷⁷ ismiyle tapınım görmektedir²⁷⁸. Ana Tanrıça'nın yaygın atributu aynadır ve bir elinde tuttuğu ayna ile güzelliği simgelemektedir (Resim 22)²⁷⁹. Ayna dışında aslan ile beraber betimlendiği sahnelerde vardır. Tanrıçanın diğer bir atributu ise nardır²⁸⁰.

Phryg'lerde ise Ana Tanrıça'ya Kybele dışında “Matar Kubileya” ismiyle de tapınılmıştır²⁸¹. Phryg'lerde Ana Tanrıça'nın özel ismi Matar'dır (Resim 23)²⁸². Matar, Phryg'ce de “Ana” manasına gelmektedir. Matar ismi, Phryg yazıtlarında kimi zaman “Kubeleya ya da Kubileya” sıfatlarıyla da kullanılmıştır²⁸³. C.Brixhe, Bizans Döneminde kaleme alınmış “Etymologicum Magnum” isimli sözlükte yer alan, Alexandros Polyhistor ismindeki M.Ö. 1. yüzyıl tarihçisinin anlattıklarına dayanarak Dinar'da “Kubelon” isminde bir dağ bulunduğunu, Kubeleya ya da Kubileya sıfatının bu dağın isminden geldiğini aktarmaktadır²⁸⁴. Kubileya ya da Kubeleya sıfatlarının Matar'ı niteleyen ve “Dağ” kelimesiyle bağlantısı olan sıfatlar olduğu anlaşılmaktadır. “Matar Kubileya” sözcüğü bundan yola çıkıldığında “Dağın Anası” anlamına gelmektedir. Matar Kubileya'nın en fazla karşımıza çıkan atributu ise yırtıcı kuştur. O, Phrygia'da aslanla beraber de tasvir edilmiştir²⁸⁵.

Phryglerin en önemli tanrısal varlığı Matar adına, ülke de birçok kutsal alan, kabartmalar ve heykeller mevcuttur. Ankara Bahçelievlerde ele geçip M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllar arasına tarihlenen (Resim 24) ve Gordion'dan ele geçip M.Ö. 6. yüzyıla (Resim 25) tarihlenen kabartmalar, Ana Tanrıça tasvirlerinin ana karakterini göstermektedir²⁸⁶. Söz konusu bu iki kabartmalarda da Tanrıça, yüksek bir polos,

²⁷⁶ Belli, 2001: 29-30.

²⁷⁷ Claude Brixhe, “Le nom de Cybele”, *Die Sprache*, 1979, s. 40 – 42.

²⁷⁸ Gurney, 1977: 18; Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 66.

²⁷⁹ Emmanuel Laroche, “Les Hiéroglyphes Hittites”, *Journal of the American Oriental Society*, 1960, s. 123.

²⁸⁰ Çapar, 1979: 200; Laroche, 1960: 123.

²⁸¹ Işık, 1999: 15; Sivas, 2002: 336; Roller: 2004: 22

²⁸² Susanne Bernt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function and Cult Practise*, Leiden, 2006, s. 87.

²⁸³ Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

²⁸⁴ Brixhe, 1979: 40-46.

²⁸⁵ Lynn Roller, “Phrygian Myth and Cult”, *Source*, C. 7, 1988, s. 43.

²⁸⁶ Friederike Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen, 1983, s. 294-295.

bezemeli, uzun ve kemerli bir elbisesi ile betimlenmiştir. Her iki kabartmada, Tanrıça tepesinde üçgen alınlık bulunan bir evin kapısındaymış gibi betimlenir. Tanrıçanın iki tarafında da, dikey pozisyonlu meandr motifleri yer almaktadır. İki kabartmada da Tanrıça sol elinde yırtıcı bir kuş bulunmaktadır. Farklı olarak Bahçelievler kabartmasında, Tanrıça'nın sağ elinde küçük bir testi, Gordion kabartmasında ise elinde derin olmayan bir içki kasesi bulunmaktadır. Yırtıcı kuş, Tanrıça'nın hayvanlara ve doğraya hakimiyetini simgelemektedir²⁸⁷.

Lydialılar da ise Kybele doğanın en büyük ana manasında “Kuvava” ismiyle tapınılmaktaydı²⁸⁸. Lydia'nın başkenti Sardes'te, M.Ö. 6. Yüzyılın ortalarında Kuvava, adına yapılmış büyük bir tapınak yer almaktaydı. Fakat Sardes Kenti'nde şuana kadar yapılan kazılarda bu tapınağın yeri hala bulunamamıştır. Ancak Kuvava'ya adanmış bu tapınağın biçimsel özelliklerini, Sardeis'de yapılan kazılar sırasında ele geçen mermer bir sunak üzerindeki alçak kabartmadan bilmekteyiz. Söz konusu bu sunak M.Ö. 550 yıllarına tarihlendirilmektedir²⁸⁹. Sunağın üzerindeki kabartmalarda, Kuvava İon düzenine sahip tapınağın önünde ayakta durmaktadır²⁹⁰.

Lydialılar'da da Kuvava'nın kutsal hayvanı Phrygler'de olduğu gibi aslandır²⁹¹. Bununla ilgili olarak başkent Sardes'in batısında bulunan bir altın arıtma atölyesinin ortasında bir sunak yer almaktadır. Sunağın dört köşesinde Kuvava'nın kutsal hayvanları aslanlar oturur vaziyette yapılmıştır²⁹².

Antik Hellen toplumuna gelindiğinde ise, Ana Tanrıça'ya ait ilk izler, M.Ö. 6. yüzyılın başından itibaren Ana Tanrıça'ya ait heykelcikler, kutsal alanlar, adak stelleri ya da edebi belgeler şeklinde görülmeye başlanmaktadır²⁹³. Helen kültüründe Kybele ismi dışında, Tanrıça'nın Phrygia'daki isminden de yola çıkarak, Meter ismini de kullanarak Kybele'ye kimi zaman “Tanrıların Anası”²⁹⁴ diye seslenmişlerdir²⁹⁵.

²⁸⁷ Rein, 1996: 223-224.

²⁸⁸ Roberto Gusmani, “Der lydische Name der Kybele”, *Kadmos*, S. 82, 1961, s. 158 – 160.

²⁸⁹ Belli, 2001: 39-40.

²⁹⁰ George Maxim Anossov Hanfmann, *Sardis und Lydien*, Broschiert, 1960, s. 20.

²⁹¹ Belli, 2001: 39-40.

²⁹² Georges Radet, *Cybèbè, Études sur les Transformations Plastiques d' un Type Divin*, Paris, 1909, s. 100 – 101; Hanfmann, 1960: 20.

²⁹³ Naumann, 1983:110.

²⁹⁴ Gasparro, 1985: 1.

²⁹⁵ Roller, 2004:130.

Helen Uygarlığı'nda Ana Tanrıça'ya ait ilk bulgular, Batı Anadolu'daki kentlerden Smyrna, Kyme, Miletos yada bu kentlerin yakın çevresinde elde edilmektedir²⁹⁶. Bu kentlerin arasında ise Miletos ön plana çıkmaktadır. Tanrıça, tıpkı Phrygia'daki tasvirlerinde olduğu gibi bir naiskos içerisinde ve cepheden, ayakta dururken gösterilmiştir (Resim 26). Miletos'tan ele geçen M.Ö. 6. yüzyıla tarihli iki kabartma, Naiskoslu Tanrıça tasvirine örnek teşkil eder²⁹⁷.

Hellenistik Dönemden önce, Magnesia sikkelerinde de Ana Tanrıça tasvirlerine rastlanılmaktadır. Bu sikkelerde ise Ana Tanrıça iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlk tipte, Ana Tanrıça'nın yanında iki adet aslan figürü yer almaktadır ve Tanrıça'nın sol eli bir tympanon üzerinde durur, sağ elinde de bir phialeler alır. İkinci tipte ise, Ana Tanrıça yine iki aslan ile beraber betimlenir ancak bu kez bir tapınakta yer alır ve sağ elinde bir phiale tutar, sol eliyle omuzu üzerindeki tympanonu tutar²⁹⁸.

Tympanon, Tanrıça'nın atributları arasında klasikleşip Roma Dönemine kadar kullanılmıştır²⁹⁹. Tympanon çoğu zaman Tanrıça'nın sol elinde gösterilir (Resim 27). Bunun ilk örneklerine ise Phokaia ve Ephessos'tan rastlanmaktadır³⁰⁰.

Kybele, Naiskoslu adak stellerinde ya da Magnesia'daki sikke örneklerinde görüleceği üzere Batı Anadolu'da da aslanlarla beraber tasvir edildiğini görmekteyiz ve bu durum da Ana Tanrıçaya, "Potnia Theron", yani Hayvanların Kraliçesi, özelliğini de eklemiştir³⁰¹.

Roma Döneminde ise Tanrıçanın ismi "Magna Mater" olarak karşımıza çıkmaktadır³⁰². Bu döneme ait Byzantion da bulunan Tanrıça'ya ait bir heykelcik de biri kucağında diğeri sol tarafında yer alan iki aslanla tahtta oturur şekilde, bir elinde de Tympanon la tasvir edilmiştir³⁰³.

²⁹⁶ Naumann, 1983: 110-120.

²⁹⁷ Aytekin Erdoğan, *Phokaia Kaya Tapınakları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2003, s. 231-271.

²⁹⁸ Erdoğan, 2003:135.

²⁹⁹ Roller, 2007:143.

³⁰⁰ Naumann, 1983:136.

³⁰¹ Naumann, 1983:101-110.

³⁰² Walter Burkert, *İlkçağ Gizem Tapınakları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 18; Çigdem Dürüşken, *Antik Çağ'da Yaşamın Ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 72; Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Eerdmans Publishing Co, USA, 2003, s. 281 - 282.

³⁰³ Borgeaud, 2004: 177.

Antik çağda Akdeniz dünyasında uzun bir müddet varlığını devam ettiren Ana Tanrıça olgusu Phrygia'nın Ana Tanrıçası ile başlar. Tanrıça'nın adı ve dış görünüşü gibi kültüne dair birçok özelliği Phryg kültürüne ait olup, bunlar Phrygia'ya özgü biçimle Anadolu'nun diğer bölgelerine, Yunanistan'a ve sonunda Roma'ya kadar aktarılmışlardır³⁰⁴.

³⁰⁴ Roller, 2013: 79.

5. PİSİDİA BÖLGESİ ANA TANRIÇA KÜLTÜ

5. 1. Pisidia Bölgesinde Karşımıza Çıkan Kybele Adları ve Sıfatları

Tanrıça, Pisidia Bölgesi'nde birçoğu yer adlarından kaynaklı çok sayıda isimle karşımıza çıkmaktadır. Meter Theon; kelime olarak "Tanrıların Anası" anlamına gelmektedir³⁰⁵. Bu isme Pisidia Bölgesi dışında, Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından Ankara Hacı Bayram cami çevre düzenlemeleri sırasında bulunan adak yazıtında da rastlanmaktadır. Yazıtın üzerinde, "*Gaios Pantios Apollinarios'un karısı Phlaminia Prokilla Tanrıların Anası'na (Meter Theon) olan adağını yerine getirdi*" yazmaktadır³⁰⁶. Likya Dönemi'ne ait Kitanaura'da da bu ismin okunduğu bir kehanet yazıtına rastlanmıştır³⁰⁷. Dağlık Phrygia Bölgesi'nde de Kybele ye Meter Theon ismiyle tapınım görmüştür³⁰⁸. Pisidia Bölgesi'nde ise, Etenna Antik Kenti'nde Tiberus Dönemine ait ele geçen bir sikkede, Kybele sur taçlı ve uzun saçlı olarak betimlenmiştir³⁰⁹. Ayrıca Burdur'da ele geçen yazıtlı bir kemer kabartmasın da, üzerinde yer alan betim silik olmakla birlikte üzerindeki yazıt, Meter Theon için yapıldığını göstermektedir³¹⁰.

Panemoteikhos Antik Kentinde ele geçen bazı sikkeler de gösterdiği tasvir şekliyle bize Meter Theon'u anımsatmaktadır. Örnek olarak, Iulia Domna Dönemine ait sikkelerde; Kybele, tahtta oturur vaziyette ve sur taçlı, sağ elinde phiale, sol kolu tympanona dayalı ve ayaklarında aslan tasvir edilmiştir (Resim 28)³¹¹. Yine bu döneme ait başka bir sikke de, Kybele tahtta, sur taçlı, sağ elinde asa, sol eli aslanın başında tasvir edilmiştir (Resim 29)³¹². Ayrıca III. Gosdianus Dönemine ait ele geçen bir sikkede, tahtta oturan Tanrıça'nın Kybele olduğu düşünülmektedir³¹³.

³⁰⁵ Dürüşken, 2000: 72.

³⁰⁶ Ender Varinlioğlu, "Meter Theon", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1990 Yıllığı*, Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara, 1992, s. 39 – 43.

³⁰⁷ Tuba Efendioğlu, *Hellenizm ve Roma Çağları Likyası'nda Yerel Kültler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 24.

³⁰⁸ Ebru Parman, *Ortaçağ Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve BölgeMüzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2002, 21.

³⁰⁹ Aulock, 1979: 5020; Karayaka, 2007: 28.

³¹⁰ Maxime Collignon, *Inscriptions d'Ormélé en Phrygie*, 1878, s. 339; Karayaka, 2007: 23.

³¹¹ Aulock I, 1977:1121; Karayaka, 2007: 28.

³¹² Aulock I, 1977:1123; Karayaka, 2007: 28.

³¹³ Aulock I, 1977:1141; Karayaka, 2007: 28.

Meter Kadmene; Anadolu'da Kadys tapım bölgelerinden Phrygia'da bir Kadmos Dağı yer almaktadır³¹⁴. Bu dağın şimdiki adı Honaz Dağı'dır. Olasılıkla bu bölgede Ana Tanrıçaya, Kadmos'lu Ana Tanrıça anlamında bir sıfat olan "Meter Kadmene" adıyla tapınılıyordu³¹⁵.

Bu epithete Likya Bölgesi'nde Çaltepe Köyü sınırları içerisinde bulunan bir kaya mezarındaki yazıtta karşılaşılmıştır³¹⁶. Pisidia Bölgesi'nde, Yeşilova ve Karamanlı arasında yer alan Çaltepe Köyü'nün yukarısında yer alan kayalara oyulmuş³¹⁷ Ana Tanrıça alınlıklı bir mimari çerçeve içinde tahtta oturmaktadır. Mimari çerçevenin dışında, Kybele'nin solunda ayak hizasında ise ona dönük bir panter yer almaktadır. Panterin arka tarafında, biraz aşağısında sola bakan, profilden gösterilmiş bir gladyatör, karşısında bir aslan veya panter yer almaktadır³¹⁸. Tityassos da bulunan bir sikkede de; Kybele dört sütunlu tapınakta, alınlıkta globus, solda kıvrılmış yılan ile tasvir edilmiştir. Tityassos daki başka bir sikke de ise; Kybele polosludur ve bir kayada oturmaktadır. Önünde ise bir arslan yatmaktadır (Resim 30)³¹⁹.

Meter Tymenene; kelime olarak "Tymena'lı Ana Tanrıça" anlamına geliyor. Byzantionlu Stephanos'un andığı bir Lykia köyü, tam yeri bilinmiyor³²⁰. Isparta İli Yalvaç İlçesi Eyüpler Köyü, Çaylak Mevkiinde ele geçen ve Yalvaç Müzesi'nde sergilenen bir adak heykelciği üzerinde okunan yazıt³²¹, bu heykelciğin Meter Tymenene için adandığını göstermektedir. Heykelcikte, polos takmış olan Kybele iki aslan arasında oturmakta, ellerinde phiale ve tympanon tutmaktadır³²². F. Nauman, bu tarz betimlemenin M.Ö. 4. yüzyıl için tipik olduğunu ancak M.Ö. 2. ve 1. yüzyıl stellerinde de bu tür tasvirlerle karşılaşıldığını aktarmaktadır³²³. Meter Tymenene ismine A. Hall tarafından Iğın'da bulunan ancak yayınlanmamış olan bir yazıtta da rastlanmaktadır³²⁴.

³¹⁴ Strabon, 12. VIII. 16.

³¹⁵ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

³¹⁶ Efendioğlu, 2008: 24.

³¹⁷ Hall, A. S., "Kibyrtis Survey", *Anatolian Studies*, 1986, s. 11; Karayaka, 2007: 26.

³¹⁸ Mehmet Özsait ve Hamdi Şahin, "1996 Yılı Isparta ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", *15. Araştırma Sonuçları*, C. 2, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s. 12; Karayaka, 2007: 26.

³¹⁹ Hill, 1964: 279, XLII 10; Aulock, 1979: 2242.

³²⁰ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

³²¹ Naumann, 1983:253.

³²² Karayaka, 2007: 24.

³²³ Naumann, 1983:251.

³²⁴ Karayaka, 2007: 29-30.

Amblada da, ele geçen sikkelerdeki tasvir şeklide Meter Tymmenene tasvirine benzer. Severus Alexander'ın annesi Iulia Mamaea ve III. Gordianus Döneminde bastırılan sikkelerinde Kybele tahtta oturur vaziyette, sol kolu tympanon üzerinde ve altında bir aslan ile betimlenmiştir³²⁵.

Benzer tasvir şekli Kolbasa da karşımıza çıkmaktadır. Iulia Domna Döneminde darp edilen sikkelerde, Kybele tahtta oturur vaziyette, ellerinde phiale ve tympanon, önünde ise aslan ile betimlenmiştir³²⁶.

Benzer sikke ele geçen bir diğer kent ise Lysinia Antik Kentidir. Iulia Doman ve Caracalla Dönemi sikkelerinde, Kybele cepheden ve ayakta gösterilmiş, üzerinde polos ve örtü, sol kolunda asa, elleri iki tarafında yer alan aslanların başında betimlenmiştir³²⁷.

Isparta Müzesi'nde yer alan ve müsadere yoluyla müzeye geldiği için nerede bulunduğu belli olmayan iki adet Ana Tanrıça heykelcigide gösterdiği tasvir şekliyle Meter Tymenene'yi anımsatmakta ve Tanrıça'nın farklı form gösteren başka örneği olduğunu akla getirmektedir. Bu adak heykelciklerinin birincisinde; Tanrıça arkası yüksek bir tahtta oturmakta, İki tarafında da aslanları vardır. Sol tarafında yer alan aslanın üzerinde tympanon bulunmakta ve Tanrıça sol kolunu tympanon üzerine dayamıştır. Kybele uzun ve kısa kollu bir khiton ve hymation giymiştir. Belinde ise kemeri yer almaktadır. Tanrıça'nın başı ve bilekten sağ eli kırıktır (Resim 31)³²⁸. Diğerinde ise; Kybele bir taht üzerinde oturmaktadır. İki tarafında da aslanları vardır ve ellerini aslanların başlarına koymuştur. Kybele uzun bir khiton ve hymation giymiştir. Belinde ise kemeri yer almaktadır (Resim 32)³²⁹.

Isparta Müzesi'nde yer alan ve yine nereden bulunduğu belli olmayan bir stel üzerinde ise Kybele şöyle tasvir edilmiştir: Tanrıça her iki yanında aslanlar ile sağ elinde bir asa ve sol elinde ise asaya benzer bir şey tutmaktadır. Başında polos bulunmaktadır (Resim 33)³³⁰. Bu heykelcikdeki en önemli fark ise Ana Tanrıça'nın ellerinde asa yer almasıdır.

³²⁵ Karayaka, 2007: 27.

³²⁶ Aulock I, 1977: XIX 9-13; Karayaka, 2007: 28.

³²⁷ Aulock I, 1977:1037-1040; Karayaka, 2007: 28.

³²⁸ Isparta Müzesi, Envanter no: 3.1.87.

³²⁹ Isparta Müzesi, Envanter no: 11.6.82.

³³⁰ Isparta Müzesi, Envanter no:17.9.02.

Meter Oreia; Antik Çağda ki inanışa göre dağlar da mağaralarda yaşamaktadır. Bu yüzden de Tanrıça için dağların zirvelerinde tapınım yerleri yapılmıştır³³¹. Pisidia Bölgesi'nde ve diğer bölgelerde de karşımıza çıkan Meter Oreia ismi kelime olarak "Dağlara Oturan"³³² Tanrıça demektir³³³. Ana Tanrıça'nın en fazla karşımıza çıkan epithetonu Meter Oreia'dır. Likya Döneminde Nisa'da karşımıza çıkar. Burada bir mağranın içinde duvara yazılmış bir yazıtta bu isim okunmaktadır³³⁴.

Meter Ouegna/Ouetna; Aksu İlçe Merkezi'nin yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda, Köprüçay'ın (Eurymedon) ana kolu olan Zindan Deresi'nin oluşturduğu vadinin kuzey yamacında yer alan Zindan Mağarası'ndan çıkan bir yazıt, Ana Tanrıça'yı "Vegeinos" sıfatıyla nitelemektedir. Vegeinos sözcüğünün kökeninin ne olduğu bilinmemekte ve bu konu üzerindeki tartışmalar sürmektedir. Bununla beraber "Meter Ouegna" ya da "Meter Ouetna" Vegeinos sözcüğünden türetilen ve Ana Tanrıça için kullanılan dişi sıfatlardır³³⁵.

Misthia (Beyşehir)'nin güneyinde Kolkorum'da bulunan bir evin duvarında yer alan bir adak yazıtında, oturan bir kadın kabartması yer almakta ve Kybele'nin yerel bir ismi olan Meter Ouegna/Ouetna okunmaktadır³³⁶.

Meter Metaurene; Sibidoun da (Zivint)'da bulunan bir sunak üzerinde kybele'nin başka bir epithetonuna rastlanmaktadır. Muhtemelen bir coğrafi isim olmalıdır. Ancak neresi olduğu şimdilik bilinmemektedir³³⁷.

Meter Dindumene; Hellen ağzında Dindymon biçimine bürünen adın aslı, Dida/Dinda (Ana Tanrıça) ve -uma (-insanı, -halkı) öğelerinden üretilmiştir, Luwi dilindedir. Dindymon'ların üçü de Ana Tanrıça yurdu sayılan birer dağdır. Mysia'daki Kapı Dağı, Batı Phrygia'daki Murat Dağı ve Orta Phrygia'daki Günyüzü Dağı. Meter Dindumene, "Dindymon'lu Ana Tanrıça" anlamına geliyor³³⁸. Isparta İli Şarkikaraağaç

³³¹ Schwenn, *Kybele*, 1922, s. 2259.

³³² Nezahat Baydur, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar Dağ Tanrıları-Klasik Çağ*, Graphis Yayınları, İstanbul, 1994, s. 1.

³³³ Karayaka, 2007: 21.

³³⁴ Efendioğlu, 2008: 25.

³³⁵ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

³³⁶ Hall, 1968: 75; Karayaka, 2007: 23.

³³⁷ Karayaka, 2007: 27.

³³⁸ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

İlçesi Çarıkсарay Belediyesi sınırları içinde ele geçen iki yanı da kırılmış bir arşitrav blok üzerinde bu isme rastlanmaktadır³³⁹.

Meter Polyettene; Polyetta, Pisidia'da bir ilkçağ kenti. Burdur ili, Yeşilova ilçesi merkez bucağına bağlı Bademli Köyü'nün yerinde olduğu sanılmaktadır. Meter Polyettene, "Polyetta'lı Ana Tanrıça" anlamına geliyor³⁴⁰. Tefenni Ovası'nda, bir evin duvarında yer alan mermer bir sunak üzerinde Kybele'nin bu epithetonu okunmaktadır³⁴¹.

Mida; bu ismin kökeni ve hangi bölgeye özgü olduğu belli değil, ancak Eskişehir İli Merkez ilçesine bağlı Karahöyük Köyü'ne adını veren ve oradaki höyükte kalıntıları gizli olan Midaeion adında bir Phrygia kentinin varlığı bilinmektedir³⁴². Eğer burada bir Ana Tanrıça tapımı var idiye, bu Tanrıça Mida sıfatıyla tapınım görmüş ve "Midaeion'lu Ana Tanrıça" anlamında kullanılmış olabilir³⁴³. Pisidia Bölgesi'nde ele geçen sikkelerde Tanrıça iki farklı şekilde betimlenmiştir. Birincisinde, iki sütunlu bir tapınak içinde, sola dönük ve tahtta oturuyor vaziyette, kalathos giymiş, sağ elinde patera tutuyor, sağda, tahtın arkasında aslan, solda ayakta bir insan figürü ile; ikincisinde, sola dönük ve tahtta otururken, kalathos giymiş sağ elinde patera tutuyor biçimde tasvir edilmiştir³⁴⁴.

Mida tapınak içindeki tasvir şekliyle Kremna'da ele geçen sikkelerdeki tasvirleri de anımsatır. Iulia Domna Dönemi sikkelerinde iki sütunlu tapınak, çatıda yarım ay ve gırlan, tapınağın içinde kalathos ve phialeli, aslanlı tahtta oturur vaziyette Kybele yer almaktadır. Tahtın önünde ayakta uzun elbiseli küçük bir figür bulunmaktadır (Resim 34)³⁴⁵. Farklı bir Iulia Domna sikkesinde ise iki sütunlu tapınak, çatıda kanatlarını açmış kartal, tapınağın içinde kalathos ve phialeli, aslanlı tahtta oturan Kybele, tahtın önünde ise ayakta uzun elbiseli, phiale tutan küçük bir figür tasvir edilmiştir (Resim 35)³⁴⁶. Bunların dışında dönemi belli olmayan iki sikke daha ele geçmiştir bu sikkelerde ise; Kybele sola dönük ve tahtta oturur vaziyette, kalathos giymiş, sağ elinde phiale tutuyor

³³⁹ Karayaka, 2007: 27.

³⁴⁰ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

³⁴¹ Karayaka, 2007: 27.

³⁴² Strabon, 12. VIII. 12.

³⁴³ Tercüme için Dr. Asuman Çoşkun Abuagla'ya teşekkürler.

³⁴⁴ Köker, 2007: 680.

³⁴⁵ Aulock II, 1979:1183-84-87.

³⁴⁶ Aulock II, 1979:1185-86.

şekilde tasvir edilmiştir (Resim 36). Geta Dönemine ait M.S. 3. yüzyılın başlarına tarihlenen bir sikkede Kybele, sağ elinde bir phiale ile oturur vaziyettedir. Ayrıca Kremna Antik Kentinde bir yapının üçgen alınlığında bir Kybele rölyefi yer almaktadır³⁴⁷.

Hangi sıfatla tapınıldığı tam olarak bilinmeyen bir stel ise Korkuteli Bayat Bademlisi Köyü'nde ele geçen düzgün olmayan dikdörtgen prizması şeklindeki bir adak steli üzerinde, arkalıksız bir tahtta oturur vaziyette betimlenmiş Tanrıça yer almaktadır. Belinde kemer bulunan, uzun bir khiton ve hymation giymiş olan bu Tanrıça, sağ elinde phiale, sol elinde de bir asa veya tympanon tutmaktadır. Başlı polosludur ve yanlarda iki uzun buklesi vardır. Ayaklarının dibinde sola doğru yüzükoyun uzanmış bir aslan figürü yer almaktadır (Resim 37)³⁴⁸.

Isında da ele geçen bir sikke ise tam olarak Tam olarak Tanrıça'nın hangi sıfatı vurgulandığı anlaşılmamaktadır. Ele geçen I. Valeianus ve Salonina Dönemi darp edilen sikkelerde, Kybele bir taht üzerinde oturmaktadır. Dizinde ufak bir çocuk ve önünde bir yılan ile betimlenmiştir³⁴⁹.

5.2. Pisidia Bölgesinde Ana Tanrıça Kültünü ait Kutsal Alan ve Arkeolojik Veriler Tespit Edilen Kentler

5.2.1. Anaboura

Anaboura yakınında, Salur'da ele geçen bir stel, burada Meter Theon'a soter "Kurtarıcı Tanrı" sıfatıyla Kybele'ye tapınıldığını göstermektedir. Anaboura, Termessos ve Ormeleis'de ele geçen kehanet yazıtlarında yardım etmesi istenilen Tanrılar içinde Meter Theon'un adı da geçmektedir³⁵⁰.

Yine Anaboura topraklarında Örenköy (Viranköy)'de yer alan bir arşitrav blok üzerinde³⁵¹ Angdistis adının olması, Ana Tanrıça kültürünün Angdisitis adıyla buradaki

³⁴⁷ Karayaka, 2007: 28-31.

³⁴⁸ Karayaka, 2007: 27.

³⁴⁹ George Francis Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia ve Pisidia*, London, 1897, s. 227; Karayaka, 2007: 28.

³⁵⁰ Collignon, 1878: F339; William Mitchell Ramsay, *Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands I*, 1887, s. 337; Karayaka, 2007: 23.

³⁵¹ Vermaseren, 1977: 231.

varlığını işaret etmektedir. Bir başka blok üzerinde ise Tanrıça'nın sevgilisi Attis'in ismi yer almaktadır³⁵².

5.2.2. Antiokheia

5.2.2.1. Augustus Kutsal Alanı

Augustus Tapınağı, 50.28 cm çapındaki yarım daire iki katlı bir portik içerisinde kentin güneydoğusundaki kente hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır (Resim 38 ve 39). Tapınağı çevrelenmesiyle oluşturulan bu Kutsal Alanın ve tapınağın en dikkat çeken özelliği; ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş olmasıdır. Buna benzer bir örneğiyle Ksanthos'un kült merkezi olan Letoon'da Tanrıça Artemis'e adanan tapınağın cellasında karşılaşmaktayız³⁵³.

Ana yapıda görülen plan tipi, Anadolu'da mevcut olan iki mekânlı arkası kapalı, derin pronaoslu plan tipidir³⁵⁴. Pronaos ve naos ölçüleri birbirlerine yakındır. Doğal kayanın oyulmasıyla meydana getirilmiş olan cellanın iç kısmında 5.65x7.90 m ve 2 m derinliğinde bir oda bulunmaktadır. Bu oda büyük ihtimal adak eşyalarının korunduğu bir depo olduğu düşünülmektedir³⁵⁵. Ana kayaya oyulmuş olan bu oda da tapınağın erken evresinde Ana Tanrıça Kybele'ye adanıldığı düşünülmektedir³⁵⁶. Aizonoi Zeus Tapınağı'nda görüldüğü gibi³⁵⁷, Ankara Augustus Tapınağı'nın erken evresinde de Ana Tanrıça Kybele ve Ay Tanrısı Men'e tapınım amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir³⁵⁸.

Cella duvarlarının alt kısmında düz ve profilli silmeler, üstte ise; 0.50 m. yüksekliğinde ve 45 m. Uzunluğunda kıvrımdal motifleriyle (ranke) süslü bir friz kuşağı yer almaktadır. Üç fascialı architav üzerinde ise boğa başları tarafından taşınan gırlı friz kuşağı tapınağı çevrelemektedir. Alınlıkta düz geison, sima ise palmet motifleri ile süslü, merkezde ise bir pencere (epiphani) yer almaktadır. Tepe akroterinde

³⁵² Vermaseren, 1977: 231; Karayaka, 2007: 22.

³⁵³ Taşlıalan, 1993: 35.

³⁵⁴ Mehmet Taşlıalan, "1981-2001 Yılları Arasında Pisidia Antiocheia'sında Yapılan Çalışmalar", Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta, 2013, s. 108.

³⁵⁵ Taşlıalan, 1993: 23-24.

³⁵⁶ Işık, 1999: 20.

³⁵⁷ Işık, 1999: 20.

³⁵⁸ Taşlıalan, 1993: 2-206.

kıvrım dallar arasında Nike işlenmişken, yan akrotörlerde spiral yapan palmet yaprakları işlenmiştir³⁵⁹.

K. Tuchelt ve M. Taşlıalan, Augusta Platea'daki tapınak üzerine yaptıkları araştırmalar neticesinde bu tapınakta Men ile Kybele'ye beraber tapınıldığını belirtmektedirler. Bununla ilgili olarak da Tapınağı süsleyen girlandlı boğa başlarının çok eskiden beri Ana Tanrıça ve Demeter kültüründe önemli bir rol oynadığını, ancak bunun aynı zamanda Tanrı Men içinde geçerli olduğunu söylemektedirler³⁶⁰. T. Drew-Bear ise uzun müddet kentte gerçekleştirdiği yazıt araştırmaları neticesinde kente hakim noktada yer alan Augustus Tapınağı'nın altındaki kutsal mekanın Ana Tanrıça Kybele'ye adandığını, fakat daha sonrasında bu tapınağın Augustus'a hediye edildiğini söylemektedir³⁶¹. Antiokheia'da bunların dışında, kent merkezinde Augustus'un son zamanlarında başlayıp Tiberius'un prensliğinin son zamanlarında yapımı bitmiş olan İmparator Augustus ve Tanrıça Roma kültüne adanmış bir kutsal alan, tapınak, portikolar ve Augustus'un zaferlerini kutlayan ve onun mirası Res Gestae Divi Augusti'nin bir kopyasını taşıyan bir propylon yer almaktadır³⁶².

T. Drew-Bear, kent teritoriumu içerisinde çıkmış olan Phrygce yazıtlara dayanarak; Ana Tanrıça Kybele ve Ay Tanrısı Men'in Phryg kültürünün etkisi olduğunu ve Antiokheia'da bu kültürün varlığına ilişkin olarak, Antiokheia Antik Kenti'nin Pisidia sınırları içerisinde olmasına karşın yerli halkın Phryg kültürünü yaşattığını, kendi dillerini kullandıklarını söyler³⁶³. Ayrıca D. Bear'ın Antiokheia'daki yazıtlarla ilgili olarak Grekçe yazılmış bir yazıtta kentin Phrygia kökenli olduğunu aktarmaktadır³⁶⁴. T. Drew-Bear, tamamı ele geçmeyen bu yazıtı şu şekilde okumuştur: "*Efendilerimiz çok dindar, Augustuslar Galerius Valerius Maximinus, Flavius Valerius Constantinus ve*

³⁵⁹ Özarslan, 2013: 397.

³⁶⁰ Klaus Tuchelt, "Bemerkungen zum tempelbezirk von Antiochia ad Pisidiam", Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Mainz, 1983, s. 515-519.

³⁶¹ Thomas Drew Bear, "Pisidia Antiocheia'dan Yeni Yazıtlar", *15. Araştırmaları Sonuçları Toplantısı*, C.1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998a, s. 361 – 362.

³⁶² Özsait 1985: 97; Stephen Mitchell, "The Year's Work. Cremna and Sagalassos", *Anatolian Studies* 36, 1986, s. 27; Mitchell ve Waelkens, 1998:146-147.

³⁶³ Drew-Bear, 1998a: 13.

³⁶⁴ Thomas Drew Bear, "Pisidia Antiocheiası'nın Parlak Dönemlerini Yansıtan Yazıtlar", *12. Araştırma sonuçları Toplantısı*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998b, s. 364.

Valerius Licinnianus Licinius'unrefah zamanında Vali Marcus Aurelius Diogenes büyük birgayretle..... bu kemeri ilerevakları yeniden yaptırdı."³⁶⁵.

K. Tuchelt, Antiokheia, Pessinus ve Ankara tapınaklarının üçünün de batıya baktığını ve bunun da yerli kültürle ilgili olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca tapınakta ana kayanın oyulmasıyla elde edilen hücrenin, tapınağın batıya bakmasının ve alınlıklarda işlenen kapılar, bu kültürün yer altıyla olan bağlantısını ortaya koymaktadır³⁶⁶.

Kayayı oyarak oluşturulan hücre, dağın içine gömülmüştür. K. Tuchelt, İndağ'daki kutsal alanı, Yuvacı'daki kutsal alanı, Aizanoi'daki Meter Steunene ve Pergamon'daki Kapıkaya'da yer alan Kybele'nin mağara tapınaklarını örnek, apsis olarak mağara veya kaya oyuğunun değerlendirilmesinin Ana Tanrıça kültüne yakın düşüğünü aktarmaktadır. Ayrıca kapı yapısına yer alan Demeter büstünü (Resim 40) yerel Meter'in temsili olduğunu düşünmektedir³⁶⁷.

Letoon'da Tanrıça Artemis'e adına yapılan tapınağın cellasının ana kaya yapısı için F. Işık; "*sanki o kaya öbeği onun kült yontusudur*" der ve Antiokheia'daki Augustus Tapınağı için de benzer bir durumu olduğunu söyler. Ayrıca F. Işık; "*Bu kayanın özünün Ana Tanrıça Kybele'ye bir gönderme olduğunu, onun özünün bu kaya ile bütünleştiğini söyler*"³⁶⁸.

Kybele Kutsal alanlarının önemli bir parçası kaya nişleridir. Kaya nişlerine insanların yüklediği fonksiyon ise dağlardaki mağaralarda yaşayan Tanrıça'nın insanlara bu kapıdan görüldüğüne inanılmasıdır. Dağ tepeleri, mağaralar ve yer altındaki kaya hücrelerinde Kybele yaşardı ve dağın içerisinde kayada oturarak ve insanlara kendisini buradan gösterirdi³⁶⁹.

Ayrıca Augustus Tapınağı'nı çevreleyen Kutsal Alan'da birçok kurban yeri ve sunu çukurları yer almaktadır³⁷⁰. Kaya yüzeyine açılmış bu sunu çukurları yanı sıra,

³⁶⁵Drew-Bear, 1998a: 13.

³⁶⁶Tuchelt, 1983: 515-519.

³⁶⁷Tuchelt, 1983: 515-519.

³⁶⁸ Fahri Işık, "Antiokheia Kaya Selası", Edt: G. Arslan, *I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu*, Kocaeli Ofset Matbaacılık, Isparta, 1997, s. 21.

³⁶⁹ Karayaka, 2007: 31.

³⁷⁰ Fahri Işık, "Zum Ursprung lykischer Felsheiligtümer", *Festschrift für Jürgen Borchhardt I*, 1996, s. 51.

yakın çevresinde yer alan su kaynağı, Tanrıça'ya tapınmada kullanılan basamaklı sunak, tüm alanın kutsallığına işaret etmektedir³⁷¹.

Antiokheia da, Roma Dönemine ait olan Augustus Kutsal Alanı'nın önünde bulunan bir sunak üzerinde elbiseli Kybele büstü ve Helios büstü beraber yer almaktadır (Resim 41 ve 42)³⁷². Helios saçından çıkan ışınlarla ve başındaki bir ayla gösterilmiştir. Kardeşi Tanrıça Selene ise Ay'ı simgelemektedir. Selene'yle olan bu yakınlığından dolayı sunak üzerinde yer alan bu kabartmanın Ana Tanrıça ve Tanrı Men'e işaret ettiği düşünülür. Tiberius Meydanı'ndan Augustus Kutsal Alanı'na girişde kullanılan Propylon'un kabartmaları üzerinde de Men tasvirlerinin bulunması bu kültürün kent için önemini anlamamızı sağlamaktadır³⁷³.

Antiokheia'nın yakınında ele geçen bir adak yazıtın da Kybele'nin farklı bir epithetonuyla da karşılaşılr. Bu yazıtta Meter Potamene ismi okunmaktadır. Bu isim Antiokheia'nın yakında bir yer ismi olabilir³⁷⁴.

5.2.2.2 Men Tapınağı

Antik Dönemde Men kültürünün en büyük merkezi Pisidia Antiokheiası'ydı. Roma Dönemi öncesine kadar gittiği bilinen kültürün ilk ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir³⁷⁵. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen arkeolojik, epigrafik ve nümismatik veriler incelendiğinde Antiokheia'nın M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla değin bu kültürün önemli bir merkezi olduğu anlaşılmaktadır³⁷⁶.

Strabon, Antiokheia'daki Men tapınımla ilgili olarak şöyle demektedir. “...aynı ismi taşıyan iki yerde Men Tapınağı vardır. Birisi Pisidia dolayında olan Antiokheia yakınındaki Men Askaiosı diğeri de Antiokheia'lıların ülkesindeki Men Tapınağı'dır...”³⁷⁷.

Strabon'un söz ettiği diğeri tapınak muhtemelen bugün Sultan Dağları'nın doruk noktalarından biri olan 1.600 m yüksekliğindeki Karakuyu (Gemen Korusu) Tepesi'nde

³⁷¹ Taşlıalan, 1993: 208.

³⁷² Karayaka, 2007: 34.

³⁷³ Marc Waelkens, “Pisidian Antioch: Finds in The Museums of Konya, and İstanbul” 3. *Araştırma sonuçları*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1985, s. 198.

³⁷⁴ Karayaka, 2007: 29.

³⁷⁵ Eugene Lane, “The Monuments and Inscriptions”, Corpus Monumentorum Religionis dei Menis I-IV, Brill Archive, 1971, s. 55.

³⁷⁶ Albin Lesky, “Men”, Stuttgart: A. Druckenmüller, 1937, s. 692.

³⁷⁷ Strabon XII: 31.

bulunan Men Kutsal Alanı'ndaki tapınaktır. Tapınak Yalvaç'ın güneydoğusunda yer almaktadır. Bu tapınağın Antiokheia'ya uzaklığı 5 km'dir (Resim 43)³⁷⁸.

Yazıtlarda birçok sıfatla karşılaştığımız Men için en fazla kullanılan sıfatlardan biri Askainos'dur. Strabon, Phrygia ve Pisidia Bölgesi'nde çok sık karşımıza çıkan bu sıfatı Karakuyu Tepesindeki Men Kutsal Alanı için kullanmaktadır³⁷⁹

Men Kutsal Alanın kesin olarak hangi dönemde yapıldığı yeteri kadar araştırma yapılmadığı için kesin olarak bilinmemektedir³⁸⁰.

W. Ramsay, 1911-1912 yılları arasında Karakuyu Tepesi'nde gerçekleştirdiği arkeolojik kazılara dayanarak, kentin batısında günümüzde hala ayakta duran duvar Hellenistik Döneme aittir. Kutsal Alan'ın altında günümüzde mevcut durumda duran ve dört tarafı krepisle çevrili tapınak temeli; Hellenistik Dönemin önemli bir mimari karakteristiğini yansıttığından dolayı, kentin Hellenistik Döneme tarihli olduğu düşünülmektedir³⁸¹.

Levick göre ise; *“kente kolonistler yerleşmeden önce bile, burada muhtemelen Phryg Tanrısı Men'e adanmış bir köy tapınağı imar edilmiştir ve bu tapınak bu kültürün rahipleri tarafından yönetilmiştir”*³⁸².

Tepede yer alan tapınağın kalıntıları Men'in de kutsal ağacı olan çam ağaçların arasında yer alır. Kutsal alan antik yerleşimle, yine kutsal bir yolla birbirlerine bağlanmaktadır. Söz konusu yol zaman içinde insan ve hayvanların sık kullanmasıyla ortaya çıkmış geniş bir patika yoldur. Bu kutsal yoldan tapınağa doğru çıkarken yolun doğusunda kaya yüzeylerine düzelterek kazınmış, Tanrının simgesi olan hilal tasvirlerinin bulunduğu küçük aedícula şeklinde stel grupları yer almaktadır³⁸³.

³⁷⁸ Özarslan, 2012: 25.

³⁷⁹ İsmail Karamut, “Pisidia Antiokheia'sı yakınında bulunan Men Kutsal Alanı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. 28, 1989, s. 179.

³⁸⁰ Mitchell ve Waelkens, 1998: 6.

³⁸¹ Mitchell ve Waelkens, 1998: 6.

³⁸² Levick, 1967: 18.

³⁸³ Guy Labarre, “La Devotion au Dieu Men: Les Reliefs Rupestres de la Voie Sacree”, *First International Congress on Antioch in Pisidia Bildiriler Kitabı*, Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.S., İzmit, 2000, s. 237-291.

Tapınağın aksı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır. Teras biçimindeki yüksek bir platform üzerinde yer alan tapınak 42.7x72.00 m ölçülerindedir³⁸⁴. Tapınağın temeline ait bazı duvar kalıntıları ve cella duvarının bazı bölümleri hala ayaktadır. Tapınağın en sağlam kısmı ise güneybatı duvarlarıdır. Ayakta kalan bu duvarların bazı kısımlarda yüksekliği 3 m'yi geçmektedir. Güneybatı duvarında boydan boya Men için yapılmış adak kabartmaları yer almaktadır (Resim 44). Yapılan bu kabartmalarının birçoğunun üzerinde Grekçe yazıtlar mevcuttur. Bu yazıtlar incelendiğinde kabartmaların ve stellerin neredeyse hepsinin Men Askainos'a adandığı anlaşılmaktadır. Adak kabartmalarının birçoğu benzerlik gösterir. Kabartmalarda iki payeli naiskos şeması, üzerinde ayça ve ayçaya benzer nesnelere tasvir edilmiştir³⁸⁵. Kutsal alandaki araştırmalarda bulunan onlarca stel üzerinde aynı nesnelere tasvir edilmiştir; iki payeli, üçgen alınlıklı, küçük naiskoslu kutsal alanın ortasında duran Men Askainos Tapınağı'nın tasvir edildiği büyük ihtimaldir³⁸⁶.

Birçok bölgede karşımıza çıkan Men kültürünün aslında Phryg kültürüne ait olduğu ve Phrygia'dan bölgeye yayıldığı düşünülmektedir³⁸⁷. Men'in Phrygia kültürüne ait olarak görülmesinin nedeni bu kültür ile bilgi veren antik kaynaklarda genellikle bu şekilde bahsedilmesindedir. Men ile Manes isimleri arasındaki benzerlik de Phrygialı teorisini destekler niteliktedir³⁸⁸. Tanrının en çok kullanılan atributu yarım ay (ayça) ve phryg başlığıdır. Yarım ay Men'in omuz aralarında görüldüğü gibi kentte bulunan adak stellerinde de görülür. Men'in en çok rastlanılan diğer atributlerinden birisi de boğa profomudur. Tanrı Men, ya boğanın boynuzları üzerine ayaklarını koymuş şekilde veya yanında bir boğa başıyla beraber tasvir edilir³⁸⁹.

Pisidia Antiokheia sikkelerinde de Men betimlemeleri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısından koloni dönemine kadar geçen zamanda darp edilen sikkelerde, ön yüzlerinde defne çelenkli ve yıldız başlıklı Men büstü, arka yüzlerinde ise boğa tasvirleri yer almaktadır. Koloni Döneminde darp edilen sikkeler de ise ön yüzlerinde, Men büstü, arka yüzlerinde horoz, boğa, keçi veya yanan

³⁸⁴ Mustafa Büyükkolancı, *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 5

³⁸⁵ Karamut, 1989:179.

³⁸⁶ Karamut, 1989: 180.

³⁸⁷ Karamut, 1989: 177.

³⁸⁸ Büyükgün, 2006: 67.

³⁸⁹ Karamut, 1989: 177.

yuvarlak sunak tasvirleri yer almaktadır³⁹⁰. Yine ele geçen farklı bir sikkede ise ön yüzünde, büst seklinde profilden gösterilmiş Men tasviri yer alır. Bu tasvirlerde Tanrı'nın başında Phryg başlığı ve omuzları üzerinde ise hilal yer almaktadır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde ise hörgüçlü boğa ya da Nykhe betimlenmiştir³⁹¹.

Antonius Pius Döneminden (M.S.138-161) itibaren karşılaştığımız Antiokheia tipi olarak bilinen tasvirlerde ise; Tanrı, Phryg başlığı, uzun bir khiton, hymation, pantolon ve kısa çizme giymektedir. Khitonunu göğüs altından bir kuşakla bağlamıştır. Omuzlarının arkasından ise hilal yer almaktadır. Sağ elinde bir asa, sol eliyle ise küre üzerindeki bulunan Nykhe'yi tutmaktadır, bir ayağı ise bukranon üzerinde durmaktadır³⁹². Bütün bular bize kuşkusuz olarak Kentte önemli bir Men kültürünün olduğunu, kent halkının bu Tanrı'ya olan inancını ve tapınım şekillerini göstermektedir³⁹³.

Men Kutsal Alanı'nda önemli birçok epigrafik belgeler elde edilmiştir. Bu yazıtlar iki gruba ayrılır, peribolosta bulunan yazıtlar ve günümüze ulaşmış, mermerden sağlam yapılp kutsal alanda dikili oldukları düşünülen adak stellerindeki yazıtlardır³⁹⁴.

Peribolosta yer alan kalitesi düşük taşlara kazınmış yazıtların okunmasında bazı zorluklar yaşanmıştır. Bunların yanında bağımsız adak yazıtları ise daha çok güvenilirdir. Bunların şuanda bir kısmı İstanbul, Yalvaç ve Konya Müzelerinde yer almaktadır. Neredeyse hiç biri tam olarak tarihlenememiştir. Fakat harf formları ve genel kontekste göre M.S. 3. yüzyılın 2. yarısına tarihli olduğu düşünülmektedir³⁹⁵.

Men'in simgesi olan hilal, Antiokheia yazıtlarının birçoğunda yer almaktadır. Bu hilallerle ilgili olarak birçok örnekte, adak üzerindeki hilallerin sayısı, adakta bulunanların sayısının eşit olduğu görülmektedir (Resim 45)³⁹⁶. Bu da bize yazıtlı adakların üzerindeki hilallerin sayısının genelde adak yapan kişilerin sayısını gösterdiği anlaşılmaktadır³⁹⁷.

³⁹⁰ Karayaka, 2007: 48-49.

³⁹¹ Lane, 1971: 82-87.

³⁹² Lane, 1971: 90-104

³⁹³ Karamut, 1989: 177-178.

³⁹⁴ Lane, 1971: 176-179-244.

³⁹⁵ Lane, 1971: 59.

³⁹⁶ Lane, 1971: 177.

³⁹⁷ Karamut, 1989: 179.

5.2.3. Ariassos

Ariassos (Bademağacı)'un doğusunda, Sia (Karaot)'nın güneyinde, bugün İndağ olarak bilinen alanda, Meter Oreia adına düzenlenmiş kutsal alanın bulunduğu Mağaralar yer almaktadır. Mağaranın içinde yer alan nişlerin içindeki yazıtlardan, bu alanın Meter Oreia adına düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır³⁹⁸.

5.2.4. Konana

Hitit Devleti'nin yıkılmasından Phryglerin M.Ö. 750 de Anadolu'da bir devlet olarak tarih sahnesine çıkışına kadar geçen vakitte bölgenin İlk ve Orta Demir Çağı da, Anadolu'nun birçok bölgesi gibi, bazı veriler olmakla beraber, karanlıktır³⁹⁹. Ancak Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla beraber, Batı Anadolu'da ortaya çıkan ilk yeni güç Phryg Krallığı olmuştur⁴⁰⁰.

Phryglerin, genişleme alanının doğusunda yer alan Pisidia Bölgesi'nin ne kadarını egemenlikleri altına aldıkları ve bu bölgeyle olan ilişkileri tam olarak bilinmemektedir. Ancak Pisidia'nın batı (kuzey) kesiminde rastlanan Phryg özellikli kaya mezarları, keramik buluntular ve yazıtlar gibi Phryg izleri bu ilişkiye dair bilgilerin artacağını göstermektedir. D. Magie'de bu konuyla ilgili olarak bölgenin kuzeydoğusundaki Beyşehir ve Eğridir Gölleri arasındaki Phrygia Paroreios'dan bazen Pisidia Phrygia'sı diye bahsedildiğini kaydetmiştir⁴⁰¹.

Pisidia Bölgesi'nin önemli yerleşimlerinde biri olan Konana da Phryglerin genişleme alanı olan kuzey Pisidia kentlerinden biridir. Nitekim Konana ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda Phryg kültür etkisini gösteren epigrafik, seramik ve sunak benzeri arkeolojik veriler elde edilmeye başlanmıştır⁴⁰².

Bu arkeolojik ve epigrafik buluntular, özellikle Phryg kültür etkisinin, siyasi değişimler sonrasında bile uzun müddet devam ettiğini göstermektedir⁴⁰³.

Konana da ele geçen Phryg/Lydia seramiklerinin (black on red ve streakedware gibi) yanı sıra, İonia ve Doğu Akdeniz sahillerinde sık karşımıza çıkan bantlı

³⁹⁸ Karayaka, 2007: 25- 27.

³⁹⁹ Özcan, 2008: 31.

⁴⁰⁰ Talloen, 2006: 175.

⁴⁰¹ Özcan, 2008: 31.

⁴⁰² Hürmüzlü, 2011b: 3.

⁴⁰³ Hürmüzlü, 2011b: 4.

seramikler, Konana Antik Kenti'nin Akdeniz sahilindeki diğer yerleşmeler ile ilişkisini göstermektedir. Bölgenin, Demir Çağda siyasi ve kültürel açıdan Phrygia ve Lidya'nın etkisi altına girdiği anlaşılmaktadır⁴⁰⁴.

Yine Konana da ele geçen yazıtlar burada ki Phryg dini etkileşimini anlamamıza biraz da olsa yardım etmektedir.

2013 yılı Temmuz ayında Isparta Arkeolojik Yüzey Araştırması sırasında bir adet yazıt ele geçmiştir⁴⁰⁵. Taş profili, üst tamamen kırılmış ve ana gövde üzerindeki kitabenin altında hasar vardır. Ancak, yazıt iyi korunmuştur ve okunaklıdır (Resim 46). Yazıt ön tarafında eski Yunanca yazılmış yedi satır vardır. M.Ö. 2. veya 3. yüzyıla tarihlenen bu sunak, Konana topraklarında Meter Theon (Kybele) ait bir kült varlığını kanıtlamaktadır. Yazıt rahip Attalos'un, masraflarını kendi karşılayarak tanrıçaya bir sunak ve bir tablo ile bir heykel adanmış olduğunu bize bildirir. Bu verilere göre bu taşın bulunduğu alanda tanrıçanın tapınağının varlığını gösterir ve Attalos yaşamı boyunca tanrıçaya rahip olmuştur⁴⁰⁶.

Onesimus Konana'da bir tapınakta Attalos gibi yaşamını adanmış bir rahip olabilir. Onesimus Bir rahip olarak kurtarıcı tanrılara sunak veya bilinmeyen başka bir nesne adanmıştır. Kurtarıcı Tanrı Zeus Epekoos ve Meter Theon Epekoos, ya da henüz doğrulanmamış diğer Tanrı/Tanrıçalara bu topraklarda tapınılıyor olabilir. Zeus kültü gibi, Meter Theon (Kybele) kültü de, özellikle batı ve kuzeybatı Anadolu'da, anlamlıdır. Zeus ve Kybele'ye, Phrygia ve Pisidia tapınılmış olduğunu gösteren yazıtlar bilinmektedir⁴⁰⁷.

Konana, Phrygia'nın yerel tanrılarının ya da tanrıçalarından etkilenmiş olabilir ve bu nedenle Zeus veya Meter Theon (Kybele) adanmış Konana da bir tapınak ya da kutsal alan olması çok normaldir⁴⁰⁸. Fakat şimdiye kadar yapılan araştırmalarda henüz bir tapınak alanı izine rastlanmamıştır⁴⁰⁹.

⁴⁰⁴ Hürmüzlü, 2011b: 2.

⁴⁰⁵ Asuman Coşkun Abuagla, "The Cult Of Meter Theon İn Pisidian Conana", *Doğu Akdeniz Bölgesi Eskiçağ Tarihi Ve Kültürlerini Araştırma Dergisi*, S.10, 2013b, s. 132.

⁴⁰⁶ Coşkun Abuagla, 2013b: 132-133.

⁴⁰⁷ Coşkun Abuagla, 2013b: 133-134.

⁴⁰⁸ Coşkun Abuagla, 2013b: 133-134.

⁴⁰⁹ Coşkun Abuagla, 2013b: 133-134.

Yine Konana Antik Kenti'nin bu etkileşiminin yanı sıra çevresinin de Phryg kültüründen etkilenmiş olduğunu gösteren bir diğer eser de üzerinde Men Askainos sembolü bulunan bir sunaktır. Bu sunak Güneykent Kasabası'nda Yunus Emre Parkı'nda bulunan yerel kır kahvesi bahçesinde 20 Temmuz 2010 tarihinde yeniden keşfedilmiştir. Kır kahvesi sahibi, Başören Yeri denilen bir alandan oraya getirildiğini söylemiştir. Bu dikdörtgen taş sunağın üstü kırılmış ama diğer tüm tarafları korunmuş. Kitabenin altında hilal, Phryg tanrısı Men Askainos sembolü vardır. Anıtın sol tarafında tendril ve yaprağı ile bir salkım üzüm vardır⁴¹⁰.

Yukarıda bahsettiğimiz buluntular kuşku götürmez bir şekilde Konana Antik Kenti ve çevresinin Phryg kültürel etkisi altına girdiğini bizlere göstermektedir. Fakat tam olarak Konana da Men inancının resmi din olarak kabul edilip kendisine tapınak yapılıp yapılmadığı mevcut araştırmaların neticesinde ortaya çıkmasını umuyoruz⁴¹¹.

5.2. 5. Misthia

Misthia (Beyşehir)'nin güneyinde kolkorum'da bir evin duvarında bulunan oturur vaziyette betimlenmiş bir kadın kabartmasının yer aldığı adak yazıtında Kybele'nin yerel bir ismi olan, Meter Ouegna/Ouetna yazmaktadır⁴¹². Yine Misthia'nın doğusunda Karacahisar'da Akçapınar çeşmesinde bir blok üzerinde, Pedaida ta da Sedasa birliğinin Meter Theon için bir adak yazıtı diktikleri yazmaktadır⁴¹³.

5.2.6. Sagalassos

Septimius Severus Dönemine ait ele geçen sikkelerde, Kybele sur taçlı, sol kolu tympanona dayalı, sağ elinde phiale tutarken tasvir edilmiştir (Resim 47)⁴¹⁴. Macrinus Dönemi sikkelerinde ise Kybele tahtta oturur vaziyette, sol kolunu tympanona dayamış, sağ elinde phiale, önünde ise aslan yer almaktadır⁴¹⁵. II. Claudius Dönemi sikkelerinde ise, Kybele sur taçlı ve peçeli vaziyette tahtta oturmakta, sağ elinde phiale, sol kolu ise tympanona dayalıdır. Önünde ise aslan yer almaktadır⁴¹⁶.

⁴¹⁰ Iversen, 2012: 129.

⁴¹¹ Coşkun Abuagla, 2013b: 133-134.

⁴¹² Hall, 1968: 75; Karayaka, 2007: 23.

⁴¹³ Vermaseren, 1977: 232; Karayaka, 2007: 23.

⁴¹⁴ Hill, 1964:242; Karayaka, 2007: 29

⁴¹⁵ Aulock, 1979: 5175; Karayaka, 2007: 29.

⁴¹⁶ Hill 1964:249; Karayaka, 2007: 29

Sagalassos'un 20 km kadar güneybatısında bulunan Arvalı Köyünde ele geçen altıgen bir sunak üzerinde okunan Angdeisis ismi, Agdistis'in birçok değişik şekliinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴¹⁷. Roma İmparatorluk Dönemine ait olduğu düşünülen bu sunak üzerinde, önde düğümlü bir şerit ile bağlı bir çelenk, solda bir üzüm salkımı, sağda üç buğday başağı yer almaktadır. Diğer üç yüz boştur. Yazıt da ise: “*Arsakes (in oğlu) Attaios (un oğlu) Antiokhos'un kızı rahibe Briseis, (bu sunağı) dualara cevap veren Tanrıça Angdeisis'e ithaf etti*” diye yazmaktadır⁴¹⁸.

5.2.7. Seleukia Sidera

Seleukia Sidera Kutsal Alanı, kentin tiyatrosunu güneyinde yer alan doğal kaya yamacının düzeltilmesi ile meydana gelmiş bir kutsal alandır. Düzeltilen kaya yüzeyinde sunu çukurları yer almaktadır⁴¹⁹.

Ana kayaya yer alan hatıl oyukları on tane dir. 21-22 cm büyüklüğündedir (Resim 48)⁴²⁰. Büyük olasılıkla Geç Roma Döneminde iki katlı dinsel bir binanın olduğu düşünülmektedir⁴²¹. Bu alanda gerçekleştirilen 1993 yılı kazılarında teras duvarları, mekanlar ve oval bir yapı meydana çıkarılmıştır. Bu mekanların işlevi tam olarak anlaşılamamıştır. Burada ele geçen buluntular M.S. 4-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir⁴²². Bu bölümde yer alan sıvı sunu oyuğu burada kutsal bir mekanın varlığını akla getirmektedir⁴²³.

Phryglerde de Ana Tanrıça adına kan sunusuyla ilgili bazı ritüeller de yapılmaktaydı. Bunlardan ilki *taurobolium* olarak isimlendirilen ve bir çukurun içinde kurban edilen boğanın kanıyla yıkanılması, diğeri ise onun bir benzeri olan *criobolium* yani koç kurbanı töreniydi⁴²⁴. Bu ritüellerin ilk olarak Phrygler Döneminde yapılmaya başladığı düşünülmektedir. Zaman içinde bazı değişikliklere uğrayarak geç dönemlere

⁴¹⁷ Bean, 1954:500.

⁴¹⁸ Vermaseren, 1977: 230; Karayaka, 2007: 22.

⁴¹⁹ Karayaka, 2007: 26.

⁴²⁰ Bingöl, 1994: 52.

⁴²¹ Ergün Laflı, “Notes on the History of Seleuceia Sidera in Pisidia (Southwestern Turkey): Second Preliminary Report on the Inscriptions and Inscription”, *Fragments Limes XVIII*, 2002, s. 315-316.

⁴²² Bingöl, 1994: 52.

⁴²³ Kaya, 1997: 35.

⁴²⁴ Tim Cornell ve John Matthews, *Roma Dünyası*, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 96; Vecihi Özkaya, “Kuyulu Anıtlar ve Frigler’de Taurobolium”, *15. Anadolu Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Basım ve Yayım Müdürlüğü, İstanbul, 1999, s. 305.

kadar geldiği düşünülmektedir⁴²⁵. Gerçekleştirilen bu dini ritüeller ve sunu çukurlarının Phryglerdeki derin sunu çukurlarının bir devamı olabileceğini akla getirmektedir.

Kuyulu anıtlar incelendiğinde Phrygler tarafından gerçekleştirilen ritüellerin bir kısmının benzer bir şekilde Roma Dönemindeki törenlerde de uygulandığı görülmektedir⁴²⁶. M.Ö. 90- 20 yılları arasında yaşamış olan Diodorus Siculus'un *Bibliotheca Historike* (Tarih Kitaplığı) adlı kitabındaki anlatımı da bunu desteklemektedir: "*Cybele'ye gelince, eski zamanlarda onlar (Phrygler) altınlar yaptılar ve her yıl ona kurban törenleri düzenlediler...*"⁴²⁷.

Strabon da Hierapolis Kenti'nde gördüğü taurobolium çukuruyla ilgili şu şekilde bilgi vermektedir: "*...Plutonium'a gelince: Dağın bir parçası olan ve yüksekçe bir tepenin eteğinde, bir kişinin ancak geçebileceği orta büyüklükte bir çukur vardır; derinliği oldukça fazladır ve bu çukurun çevresi yaklaşık yarım plethronolan dikdörtgen bir parmaklıkla kapatılmıştır. Burası o kadar yoğun ve puslu bir buharla doludur ki insan zemini zorlukla görebilir. Parmaklığın çevresine yaklaşan herhangi bir kimse için hava zararsızdır. Çünkü sakin havada buhar dışarı çıkmaz. Fakat parmaklıktan içeri geçen herhangi bir hayvan derhal ölür. Oraya sokulan boğalar düşerler ve ölürlür. Ben içeriye güvercinler attım hemen öldüler. Fakat hadım olan Galluslar içeriye rahatlıkla girer, çukura yaklaşır, aşağı sarkar, hatta nefeslerini tutarak bu sayede (ben onların yüzlerinde kusacaklarmış gibi bir ifade gördüm) belirli bir derinliğe kadar inerler. Bunlar gibi sakatlanmış olmak (hadım edilmiş) veya sadece tapınağın çevresinde yaşamak ya da tanrısal bir takdire mazhariyet veya da buhara karşı panzehir olarak kullanılan belirli fiziksel güçlere sahip olmak acaba bu bağışıklığın nedeni olabilir mi*"⁴²⁸.

Kybele için gerçekleştirilen bu kurban törenleri ile erginlenme adayının soyut anlamda temizlenmeyi ve günahlardan kurtulmayı amaçladığı sanılmaktadır⁴²⁹. Manevi olarak temizlenmek isteyen kişi tören için açılan çukurun içerisinde eğilerek üzerinde bulunan ve ölmek üzere olan boğadan akan kanlarla yıkanmaktaydı. Yapılan kan banyosuyla birlikte kişinin günahlarından kurtularak yeni bir hayat için günahsız olarak

⁴²⁵ Özkaya, 1999: 307-309; Burkert, 1999: 13.

⁴²⁶ Özkaya, 1999: 307-309; Burkert, 1999: 13.

⁴²⁷ Sivas, 2002: 339.

⁴²⁸ Strabon, XIII. 4.

⁴²⁹ Özkaya, 1999: 305.

yeniden doğduğu düşünölmekteydi⁴³⁰. Yaptığı bu törenle Tanrıçaya ulaştığını düşünen kişinin bununla birlikte kaderinin de değiştiğine ve artık felaketten kurtuluşa erdiğine inanılmaktaydı⁴³¹.

Dürüşken'in aktardığına göre: “Kurban töreni yerin altında derince kazılmış bir çukurda yapılmaktadır. Son derece görkemli ipek giysiler giyen alnına bir bant, başına da altından bir taç geçiren rahip çukura indirilir. Çukurun üstü delikli tahtalarla örölür. Kurban edilecek boğanın iki böğrü ve boynuzlarına çiçek çelenkleri alnına da, parıltılı metal parçaları takılır. Boğa kurban edildikten sonra, göğsü kutsal bir mızrakla deşilir ve boğanın sıcak kanı dışarı akar. Bu kan buhar çıkararak damla damla aşağıya, çukura doğru süzölür. Çukurdaki rahip ilk önce başını akan damlaların altına koyar, sonra bütün elbisesini ve bedenini bu kana bular. Yanaklarını, kulaklarını, dudaklarını ve burun deliklerini bu kanın altına sokar. Gözlerini bu kanla yıkar, dilini ıslatır ve pıhtılaşmış kanı içer. Diğer görevliler boğanın gövdesini götürürler. Rahip kanlar içinde, kanla ıslanmış başı kana bulanmış sakalıyla kan banyosundan dışarı çıkar. Bu ayinden sonra onun, kurban edilen boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın bir armağanına sahip olduğu düşünölür. Rahip ölümsüzlük için yeniden doğmuştur”⁴³².

Pisidia'nın kuzey kesiminde bulunan Seleukeia Sidera'nın yakın komşusu Phryglerden bu derin kan sunu çukuru geleneğini miras almış olabileceği ihtimaldir. Bu etkileşime örnek olabilecek bir diğer kent ise Antiokheia'dır. Kent de Augustus Tapınağı'nı çevreleyen Kutsal Alan'da birçok kurban yeri ve sunu çukurları yer almaktadır⁴³³.

5.2.8. Termessos

Termessos'da bulunan dört adet lahit üzerinde Meter Theon'un adı okunmaktadır. Yazıtlar incelendiğinde M.S. 150 sonrasına tarihlendirilmektedirler. Yazıtlar incelendiğinde burada Kybele'nin bir rahipliğinin bulunduğunu ve bu lahitlerinde o rahiplere ait olduğunu anlamaktayız. Ayrıca ele geçen bir kehanet yazıtında da Meter Theon'un ismi geçmektedir⁴³⁴.

⁴³⁰ Burkert; 1999: 160

⁴³¹ Burkert, 1999: 123.

⁴³² Dürüşken, 2000: 80.

⁴³³ Işık, 1996: 51.

⁴³⁴ Karayaka, 2007: 23.

5.2.9. Timbriada

Timbriada Antik Kenti'nin Kutsal alanı olan Zindan Mağarası'nda yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen buluntu grupları içinde adak stelleri önem teşkil etmektedir. Çünkü bu steller içinde Zeus ve Kybele'ye ithaf edilen steller yer almaktadır. Ayrıca Kutsal Alanın amacını anlatan önemli iki yazıt ele geçmiştir. İki yazıt da tabula ansata içerisine kazınmıştır. Birinci Yazıtta Memnon oğlu Bianor'un, tapınağı ve üzerindeki trikliniumu, Meter Theon Vegenion'a ve ülkesine adadığı anlatılmaktadır. Yazıt M. S. 1. yüzyıla tarihlenmektedir⁴³⁵.

İkinci yazıtta Bianor Oğlu Memnon'un bağışladığı gelirlerden, Nearkhos oğlu Diadoros'un Kutsal alanda yaptığı değişiklikler anlatılmaktadır ve yazıt M.S. 169-180 tarihlenmektedir. Bu iki yazıt da bize, tapınağın Meter Theon Vegenion'a adanmış olduğunu ve en az iki defa tamirat geçirdiğini göstermektedir. Meter Theon Vegenion adıyla Kybele'ye tapınılmış ve tapınağı yapılmıştır. Şuana kadar Tanrı Eurymedon'un kutsal alanı diye bilinen alanın, bu yazıtlar aracılığıyla Kybele'ye adandığı anlaşılmıştır. Daha önce ele geçen Kybele tasvirli adak stelleri de bunu doğrulamaktadır. Ayrıca ele geçen bazı sikkelerde iki Tanrı'nın da birlikte tasvir edildiği de görülmektedir. Kutsal Alanda bulunan kültüsel nişler de arkeolojik açıdan bu kültü desteklemektedir⁴³⁶.

Zindan Mağarası Kutsal alanı, Timbriada Antik Kenti'nin bir tapınma merkezi olması dışında, tüm Pisidia Bölgesinin'de ortak kullandığı bir merkez olarak da görülebilir⁴³⁷.

Hadrianus Dönemine ait ele geçen sikkelerde; Kybele tahtta, poloslu, sol kolunda bereket boynuzu ve sağ elinde phiale, ayaklarında iki aslan ile tasvir edilmiştir⁴³⁸.

Septimius Severus Dönemine ait ele geçen sikkelerde; Kybele tahtta oturur vaziyette, başında sur taçlı, ellerinde bereket boynuzlu ve phialeli, iki ayağında aslan; altında Nehir Tanrısı uzanmış, sakallı, sağda üç çatalı asa, solda bir su kabından su akıyor, önde zıpkında dört balık ve ağaç tasvirleri yer almaktadır (Resim 49)⁴³⁹.

⁴³⁵ Dedeoğlu, 2004:156-157.

⁴³⁶ Dedeoğlu, 2004:156-157.

⁴³⁷ Gümüş, 2009: 23.

⁴³⁸ Aulock II, 2108-2120; Karayaka, 2007: 29.

⁴³⁹ Aulock II, 2129-2132; Karayaka, 2007: 29.

Başka bir sikkede ise Kybele tahtta oturmakta, kalatoslu, ellerinde bereket boynuzu ve phiale ile ayaklarında aslan yer almakta. Tanrıçanın başı önünde uçan Nike vardır; TIMBPIAΔεΩN yazmaktadır (Resim 50)⁴⁴⁰.

Başka bir sikke de ise Kybele sur taçlı ve tahtta, bereket boynuzu ve phialeli, ayaklarında iki aslan yatmaktadır (Resim 51)⁴⁴¹.

Iulia Domna Dönemi bir sikkede, Kybele iki sütunlu tapınak içinde, kalathoslu, tahtta, phiale ve elinde bereket boynuzu tutuyor vaziyettedir. Tahtın her iki yanında aslan, alınlıkta ise globus yer almaktadır (Resim 52)⁴⁴².

S. Alexander ve Maximinus Dönemine ait sikkelerde, bereket boynuzu, tympanon ve sur taçlı Kybele aslan üzerinde tasvir edilmiştir (Resim 53)⁴⁴³.

Geta Dönemine ait bir sikkede ise, Kybele sur taçlı, tahtta, bereket boynuzu ve phialeli, ayaklarında iki arslan ve Kybele'nin başı önünde uçan Nike yer almaktadır ve TIMBPIAΔεΩN yazmaktadır⁴⁴⁴.

Ayrıca, Timbriada Kentinde Meter Oreia kültünü gösteren bir yazıt da ele geçmiştir⁴⁴⁵.

5.2.10. Yeşilova (Çaltepe Köyü) Tırtar Kutsal Alanı

Yeşilova ve Karamanlı arasında yer alan Çaltepe Köyü'nün yukarısında yer alan kayalara oyulmuş ve Meter Kadmene'ye adanmış bir kutsal alan ve Tanrıça'nın da bir betimi bulunmaktadır⁴⁴⁶. Ana Tanrıça alınlıklı bir mimari çerçeve içinde tahtta oturmaktadır. Mimari çerçevenin dışında, Kybele'nin solunda ayak hizasında ise ona dönük bir panter yer almaktadır. Panterin arka tarafında, biraz aşağısında sola bakan, profilden gösterilmiş bir gladyatör, karşısında bir aslan veya panter yer almaktadır⁴⁴⁷.

5.2.11. Yukarı Tırtar Kutsal Alanı

Yukarı Tırtar Kutsal Alanı, Isparta İli Yalvaç İlçesi'nin 25 km kuzeyinde ve Hoyran Gölü'nün ise güneyindedir. Kutsal Alan köyün güney-doğusunda yer alan

⁴⁴⁰Aulock II, 1979: 2129.

⁴⁴¹Aulock II, 1979: 2124.

⁴⁴²Aulock I, 1979: 2135.

⁴⁴³Karayaka, 2007: 29.

⁴⁴⁴Aulock II, 1979:2165.

⁴⁴⁵Karayaka, 2007: 28.

⁴⁴⁶Hall, 1986: 11; Karayaka, 2007: 26.

⁴⁴⁷Özsait-Şahin, 1998: 12; Karayaka, 2007: 26.

tepenin zirvesinde yer almaktadır. Burada basamaklı bir sunak, yüzeyde yer alan birçok sunu çukurları ve yakınında bulunan su kaynağı, hemen karşısındaki kayada bulunan benzer çanaklar bu alanın kutsallığını ve Kybele için oluşturulduğunu kanıtlamaktadır⁴⁴⁸.

5.2.12. Yarikkaya Kutsal Alanı

Yarikkaya Kutsal Alanı, Isparta İli Yalvaç İlçesinin 20 km kuzeyinde bulunmaktadır. Kutsal Alan, köyün yakınında yer alan yaklaşık 100 m yüksekliğindeki doğal kayanın tepe kısmı düzelterek basamaklı sunak şekli verilmiştir. Gerek zeminde, gerekse kaya yüzeyinde olmak üzere 12 adet sunu çukuru yer almaktadır⁴⁴⁹.

5.2.13. Mındıras Kutsal Alanı

Mındıras adası, Beyşehir Gölü'nün batı kıyısında yer alan, Gölyaka Kasabası'nın 3 km kuzeyindedir. Adanın zirvesinde yer alan doğal kaya, basamaklı sunak şeklinde işlenmiş, farklı boyutlarda sunu çukurları açılmış ve bir tapınak yeri gibi düzenlenmiştir⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ Taşlıalan, 1993:208; Karayaka, 2007: 26.

⁴⁴⁹ Taşlıalan, 1993: 207-208; Karayaka, 2007: 26.

⁴⁵⁰ Taşlıalan, 1993: 208; Karayaka, 2007: 26.

SONUÇ

“Pisidia Bölgesi’nde Ana Tanrıça Kültü” isimli çalışmamızla, Ana Tanrıça’nın Bölgede hangi antik kentlerde bulunduğu, hangi isim altında tapınılmış olabileceği ve ele geçen buluntuların incelemesi yapılmaya çalışılmıştır.

Bölgedeki Ana Tanrıça kültüründe incelediğimizde bu inancında iskan tarihiyle paralellik gösterdiği ve Neolitik Çağdan itibaren Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar devam ettiği anlaşılmıştır.

Ana Tanrıça tarih boyunca birçok kültürde farklı sıfatlarla anıldığı gibi Pisidia Bölgesi’nde de birçok farklı sıfatla karşımıza çıkmaktadır. Karşılaştığımız bu sıfatlar; Meter Theon, Meter Kadmene, Meter Tymenene, Meter Oreia, Meter Ouegna/Ouetna ve Mida’dır. Her bir sıfatla birlikte Kybele’nin tasvir şeklinde de değişiklikler olmaktadır. Meter Theon⁴⁵¹, tahtta oturur vaziyette, uzun saçlı ve başında sur tacıyla (Resim 29); Meter Kadmene⁴⁵², alınlıklı bir mimari çerçeve içinde tahtta otururken ve bir panterle (Resim 32); Meter Tymenene⁴⁵³, tahtta oturur vaziyette, bir kolu tympanon üzerinde ve bir aslanla beraber (Resim 34); Meter Oreia⁴⁵⁴, Dağlara Oturan Tanrıça, tahtta oturur vaziyette; Meter Ouegna/Ouetna⁴⁵⁵, oturan bir kadın şeklinde; Mida⁴⁵⁶, sütunlu tapınağın içinde kalathos ve phialeli, aslanlı tahtta oturur vaziyette (Resim 42) karşılaşılmaktadır. Bunların dışında çeşitli yazıtlar da, Meter Potamene, Meter Dindumene, Meter Polyettene ve Meter Metaurene gibi isimler de karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvir şekilleri aynı sıfatla da olsa farklı örneklerde küçük değişikliklerle karşımıza çıkar. Ancak ana hatlarıyla tasvir şekli bu şekildedir. Tanrıça’nın neredeyse tüm sıfatlarıyla ilgili karşımıza çıkan ortak noktaları ise, aslan⁴⁵⁷, tympanon⁴⁵⁸, khiton, hymation, phiale ve polosdur.

⁴⁵¹ Aulock, 1979: 5020; Collignon, 1878: 339.

⁴⁵² Özsaıt ve Şahin, 1998: 12; Hall, 1986: 11.

⁴⁵³ Naumann, 1983:253.

⁴⁵⁴ Baydur, 1994: 1; Schwenn, 1922: 2259.

⁴⁵⁵ Hall, 1968: 75.

⁴⁵⁶ Köker, 2007: 680.

⁴⁵⁷ Johnston, 1999: 116.

⁴⁵⁸ Roller, 2007:143.

Bu ortak noktalardan Aslan, Çatalhöyük de ilk karşımıza çıkar ve Roma İmparatorluk Dönemine kadar da çıkmaya devam eder. Tympanon, hymation ve polos ise Prygia da görülmeye başlar ve yine Roma İmparatorluk Dönemine kadar devam eder. Bütün bunlar Ana Tanrıça ile ilgili bazı şeylerin ortaya ilk çıktığı andan itibaren tüm toplumları etkileyerek Ana Tanrıça'yla ilgili olarak ortak bir noktaya dönüştüğünü göstermektedir.

Pisidia Bölgesi'ndeki antik kentlerin birçoğunda Ana Tanrıça'yla ilgili olarak daha çok sikke ele geçerken bazı kentler de ise kutsal alanı mevcuttur. Bu kutsal alanlar ve sikkeler Ana Tanrıça inancının hem halk tarafından hem de devlet tarafından tamamen kabullenildiğinin bir göstergesidir.

Kutsal alanlarda dikkat çeken ortak nokta ise sunu çukurlarıdır. Bölgedeki Kybele kutsal alanların neredeyse hepsinde sunu çukurlarıyla karşılaşmaktayız. Bu çukurların birçok noktada Pisidia Bölgesi'ni etkileyen Phrygia etkisi olduğu düşünülmektedir. Phryglerde Ana Tanrıça adına kan sunusuyla ilgili bazı ritüeller de yapılmaktaydı⁴⁵⁹. Bu ritüellerin zaman içinde bazı değişikliklere uğrayarak geç dönemlere kadar geldiği ve bu yüzden gerçekleştirilen bu dini ritüeller ve sunu çukurlarının Phryglerdeki derin sunu çukurlarının bir devamı olduğu düşünülmektedir. Bu ritüeller Roma İmparatorluk Dönemine kadar da devam etmiştir⁴⁶⁰.

Ana Tanrıça inancı tarih boyunca neredeyse bütün topluluklarda yer bulmasına karşın Phrygia Döneminde büyük bir kutsal inanışa dönüşmüş ve Phyglerin en büyük Tanrıçası olmuştur⁴⁶¹. Bu dönemde Kybele ismini alan Ana Tanrıça⁴⁶², Phyglerin yıkılmasından sonra da güçlü bir şekilde devam etmiş ve toplulukları derinden etkilemiştir. Pisidia Bölgesi de Pygia Bölgesi'ne olan yakınlığının etkisiyle bu kültten derin bir şekilde etkilenmiştir.

Augustus Tapınağı bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yapılan araştırmalar ve ele geçen yazıtlar neticesinde bu tapınakta Kybele ve Men'e tapınıldığı

⁴⁵⁹ Özkaya, 1999: 305.

⁴⁶⁰ Özkaya, 1999: 307-309; Burkert, 1999: 13.

⁴⁶¹ Işık, 1999: 15; Sivas, 2002: 339; Roller: 2004: 22.

⁴⁶² Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

anlaşılmıştır⁴⁶³. Ele geçen bu Prygce yazıtlar yerli halkın Prygia kültürünü devam ettirdiğine açıkça delil teşkil etmektedir⁴⁶⁴.

Yine Augustus Tapınağı'nı çevreleyen Kutsal Alan'da birçok kurban yeri ve sunu çukurları yer almaktadır⁴⁶⁵. Bu sunu çukurları ve yakın çevresinde yer alan su kaynağında bu etkileşimin bir başka örneğini teşkil etmektedir.

Augustus Tapınağı'nın yakının da bulunan Men Kutsal Alanın da Phryg kültüne ait olduğu düşünülmektedir. Bunun nedeni ise bu kült ile bilgi veren Strabon gibi antik kaynaklarda genellikle bu şekilde bahsedilmesindedir⁴⁶⁶. Men ile Manes isimleri arasındaki benzerlik de bu düşünceyi doğrular niteliktedir⁴⁶⁷. Tanrının en çok kullanılan atributu yarım ay (ayça) ve Phryg başlığıdır. Örneğin ele geçen bir sikkenin ön yüzünde, Tanrının başında Phryg başlığı yer almaktadır⁴⁶⁸.

Bütün bunlar Pisidia Bölgesi'ndeki Ana Tanrıça kültürünün temelinde Prygia kültür etkisinin kuvvetli bir şekilde yer aldığı ve iki topluluk arasındaki etkileşimin ne kadar güçlü olduğunu bize göstermektedir. Daha sonra bu etkileşim Yunan Dünyası ve Roma Dünyası'na kadar da devam etmiştir.

⁴⁶³ Tuchelt, 1983: 515-519.

⁴⁶⁴ Drew-Bear, 1998a: 13.

⁴⁶⁵ Işık, 1996: 51; Taşlıalan, 1993: 208.

⁴⁶⁶ Karamut, 1989: 177.

⁴⁶⁷ Büyükgün, 2006: 67.

⁴⁶⁸ Karamut, 1989: 177.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, H., (1987), “1986 Yılı Termessos Yüzey Araştırmaları”, 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (213-230).
- Aktaş, M., (2006), *Pisidia Antiocheia’sı Kent Sikkeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Akurgal, E., (1955), *Phrygische Kunst*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Akurgal, E., (2000), *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Albayrak, C., (2007), *Anadolu’da Kybele–Attis Kültü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Algan, E. ve Ongar, İ.,(1998), *Kral Midas’ın Ülkesi: Frigya*, Esbank Yayınları, İstanbul.
- Alparslan, M. ve Alparslan, M., (1999), “Tarhuntaşsa’nın Lokalizasyonunda Yeni Adımlar” *TEBE Haberler Bülteni*, S.7, (14).
- Arriannos, F., (2005), *İskender’in Seferi* (çev. F. Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Arundel, F.V.J., (1834), *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of te Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*, Vol. I-II, Londra.
- Aulock, H. V., (1977), *Münzen Und Stadte Pisidiens I*, Tübingen.
- Aulock, H. V., (1979), *Münzen Und Stadte Pisidiens II*, Tübingen.
- Baydur, N., (1994), *Anadolu’daki Kutsal Dağlar Dağ Tanrıları-Klasik Çağ*, Graphis Yayınları, İstanbul.
- Bayladı, D., (1998), *Dinler Kavşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul.
- Bean, G. E., (1954), Sculptured and İnscribed Stones at Burdur, *Bulleten 18*, (469-510).
- Becks, R., (2013), “Göller Bölgesi Tunç Çağı Yerleşimleri”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Belli, O., (2001), *Anadolu Tanrıçaları*, Promete Kültür Dizisi, İstanbul.

- Bernt-Ersöz, S., (2006), *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function and Cult Practise*, Leiden.
- Bilgi, Ö., (2003), *İkiztepe 2*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bingöl, O., (1994), “Seleukeia Sidera 1993 yılı Arkeolojik Kazıları” *Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 Yılı Çalışmaları*, 43-78.
- Bingöl, O., (2012), “Seleukeia Sidera”, Edt: O. Bingöl, A Öztan ve H. Taşkiran, *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Borgeaud, P., (2004), *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*, London.
- Brandt, H., (1992), “Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum”, Edt: R. Habelt, *Asia Minor Studien*, German.
- Brixhe, C., (1979), Le nom de Cybele, *Die Sprache*, (40 – 46).
- Burkert, W., (1999), *İlkçağ Gizem Tapıları*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Büyükgün, B., (2006), *Men kültürüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde bulunan Bazı Taş Eserler*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Büyükkolancı, M., (1996), *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Büyükkolancı, M., (1998), *Adada: Pisidia da Antik Bir Kent*, Göltaş Kültür Serisi, İzmir.
- Calder, W. M., (1912), “Colonia Caesaria Antiocheia”, *Journal Of Roman Studies* 2, (78-109).
- Challege, F., (1972), *Dinler Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Childe, G., (1978), *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Cohen, G., (1978), *The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organization*, University of California Press.
- Cohen, G., (1995), *The Hellenistic settlements in Europe, the islands and Asia Minor*, University of California Press.

- Collignon, M., (1878), *Inscriptions d'Ormélé en Phrygie*.
- Cornell, T. ve Matthews, J., (1988), *Roma Dünyası, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Cilt:V, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Coşkun Abuagla, A., (2013a), “Tymandos Antik Kentinden Beş Mezar Yazıtı”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Coşkun Abuagla, A., (2013b), “The Cult Of Meter Theon İn Pisidian Conana”, *Doğu Akdeniz Bölgesi Eskiçağ Tarihi Ve Kültürlerini Araştırma Dergisi*, S.10, (132-134).
- Çankaya, A.,(2013), “Bademli-Yuvarlak Tümülüsü Işığında Pisidia Bölgesi'nin Hellenistik Dönem Öncesi Mezar Mimarisi”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Çapar, Ö., (1979), “Roma Tarihinde Magna Mater(Kybele)Tapınımı”, *Dil ve Tarih-CoğrafyaFakültesi Dergisi*, S.29, (167 – 190).
- Çelgin, A. V., (1994), “Termessos ve çevresinde nekropol ve epigrafya araştırmaları :1975-1991 yılları arasında yapılan çalışmaların toplu sonuçlarına kısa bir bakış”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 8, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul,(153-177).
- Çokay-Kepçe, S., (2009), “The Pottery from Burdur Uylupınar Necropolis”, *ADALYA*, S.12, (29 - 76).
- Dedeoğlu, J.,(2005), “Aksu Zindan Mağarası Kutsal Alanı”, 14. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Nevşehir, (153-167).
- Demirtaş, N., (2013), *Sikkeler Işığında Lykia, Pamphylia, Pisidia Ve Kılıkia'da Hermes*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Diakonoff, I. M. ve Neroznak, V. P., (1985), *Phrygian*, Caravan Books Publisher, Newyork.

- Dinçol, A., (1982), “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, Görsel Yayınevi, Ankara, (17-120).
- Dökü, F. E. ve Baytak, İ., (2013), “Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2012 Yüze Araştırmaları”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Drew Bear, T., (1998a), “Pisidia Antiocheia’ dan Yeni Yazıtlar”, *15. Araştırmaları Sonuçları Toplantısı*, C.1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (361-366).
- Drew Bear, T., (1998b), “Pisidia Antiocheiası’nın Parlak Dönemlerini Yansıtan Yazıtlar”, *12. Araştırma sonuçları Toplantısı*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, (13-19).
- Duru, R., (2008), *MÖ. 8000’den MÖ. 2000’e Burdur-Antalya Bölgesi’nin Altın Yılı*, AKMED, Antalya.
- Duru, R., (2010), *Elli yıllık bir arkeoloji öyküsü: Hacılar*, AKMED, İstanbul.
- Duru, R. ve Umurtak, G., (2009), “Bademağacı 2009 Yılı Kazıları / Excavations at Bademağacı in 2009”, *ANMED*, S. 2010–8, (19–25).
- Dürüşken, Ç., (2000), *Antik Çağ’da Yaşamın Ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma’nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Efendioğlu, T., (2008), *Hellenizm ve Roma Çağları Likyası’nda Yerel Kültler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Eliade, M., (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, C. 1, (Çev.A. Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Erdoğan, A., (2003), *Phokaia Kaya Tapınakları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Ergün, Ö., (2012), “Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş topraktan Yapılmış Kybele’ler”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Ersoy, E., (1996), “Ana Tanrıça Kültü”, *Anadolu Aydınlanma Vakfı Dergisi*, (1-10).

- Ferguson, E., (2003), *Backgrounds of Early Christianity*, Eerdmans Publishing Co., USA.
- French, D., (1991), "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia" *EA* 17, 51-68 Pl. 6-11.
- Gartner, H., (1979), *Hierokles*, DKP II.
- Gasparro, G. S., (1985), *Soteriology and Mystic Aspects in the cult of Cybele and Attis*, Leiden.
- Grainger, J. D., (1990), *The Cities of Seleukid Syria*, Clarendon Press.
- Gurney, O. R., (1977), *Some Aspects of Hitite Religions*, Oxford University Pres, Oxford.
- Gusmani, R., (1961), "Der lydische Name der Kybele", *Kadmos*, S. 82, (158–161).
- Gümüş, Ş., (2009), "Zindan Mağarası Kutsal Alanı", Edt: K. Dörtlük, T. Kahya, R. Boyraz Seyhan ve T. Ertekin, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, AKMED, Antalya.
- Güven, İ., (2007), *Uygarlık Tarihi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.
- Hall A. S., (1968), "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", *Anatolian Studies*, (57-92).
- Hall, A. S., (1986), Kibyrtis Survey, *Anatolian Studies*, (10-11).
- Hanfmann, G. M. A., (1960), *Sardis und Lydien*, Broschiert.
- Herodotos, (1991), *Herodot Tarihi* (çev. M. Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hill, G. F., (1897), *Catalogue of the Greek coins of Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, London.
- Hirschfeld, G., (1879), "Reise nach dem südlichen Kleinasien", *ZGE XIV*, (279-312).
- Hodder, I., (1989), *The Language of the Goddess*, San Francisco.
- Hodder, I., (2006), *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü*, Çev. D. Şendil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Hürmüzlü, B., (2007), “Pisidia Bölgesi’nde Ele Geçen Anthemion Tipi Steller”, *Colloquium Anatolicum VI*, (97-114).
- Hürmüzlü, B., (2008), “Seleukeia Sidera Antik Kenti”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S.26, (12-13).
- Hürmüzlü, B., (2010a), “Isparta Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2009: Konane (Conana) Antik Kenti ve Çevresi”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, S. 2010-8,(124-127).
- Hürmüzlü, B., (2010b), “Isparta Arkeolojik Surveyi 2009 Yılı Çalışmaları: Konane (Conana)”, *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, İstanbul, (163-173).
- Hürmüzlü, B., (2011a), “Isparta Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2010: Konane (Conana) Antik Kenti ve Çevresi”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, S. 2011-9,(194-197).
- Hürmüzlü, B., (2011b), “Isparta Arkeolojik Surveyi 2010 Yılı Çalışmaları: Konane (Conana)”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Malatya, (1-11).
- Hürmüzlü, B., (2013), “Konane Antik Kenti Hellenistik Dönem Yerleşmesi”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Işık, F.,(1996),“Zum Ursprung lykischer Felsheiligtümer”, *Festschrift für Jürgen Borchhardt I*.
- Işık, F., (1997), “Antiocheia Kaya Selası”, Edt: G. Arslan, *I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu*, Kocaeli Ofset Matbaacılık, Isparta.
- Işık, F., (1999), *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Iversen, P. A., (2011), “The Inscriptions from Konane (Conan) in the Isparta Museum”, *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, (1-10)*.

- Iversen, P. A., (2012), “Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and the Surrounding Area”, Edt: W. Blümel, J. Hammerstaedt, W. Dieter Lebek, H. Malay ve M. Hamdi Sayar, *Epigraphica Anatolica*, Printed in Germany, Bonn.
- İplikçioğlu, B. - Çelgin, V.- Çelgin, G., (1998), “Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları (1992-1996 Çalışmaları)”, 15. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (371-381).
- İnan, J., (1970), “1970 Kremna Kazısı Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXIII, (51-93).
- James, E. O., (1959), *The Cult of the Mother Goddess*, Frederick A. Praeger, New York.
- Johnston, S. I., (1999), *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece*, University of California Press, California.
- Jones, A. H. M., (1971), *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press.
- Kansu, Ş. A., (1945), “Isparta-Burdur illeri çevresinde Türk Tarih Kurumu adına 1944 Haziranın da yapılan prehistorya araştırmalarına dair ilk rapor”, *Belleten* 9, C.34, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, (227 -287).
- Karamut, İ., (1989), “Pisidia Antiokheia’sı yakınında bulunan Men Kutsal Alanı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXVIII, (177-189).
- Karauğuz, G., (2001), *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Karayaka, N., (2007), *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul, Ege Yayınları.
- Kaşka, M.,(2013), “Uylupınar Yüzey Araştırmasında Ele Geçen Arkaik Dönem Seramikleri”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Kaya, D., (1997), “Seleucia Sidera”, Edt: G. Arslan, *I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu*, Kocaeli Ofset Matbaacılık, Isparta.
- Kaya, D., (1998), “Malos Antik Kenti Temizlik Çalışması”, 8. *Müze Kurtarma Kazısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Kuşadası, (303-321).

- Kenophon, (2014), *Anabasis* (Çvr. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kınal, F., (1986), “Kara Tanrıça Olarak Kybele”, *Türk Tarih Kongresi 9*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, (235-241).
- Kosmetatou, E., (1997), “Pisidia and the Hellenistic Kings from 323 to 133 BC”, *Ancient Society*, S.28, (5 – 37).
- Köker. H., (2007), “Sikkeler Işığında Kremna Kenti Tanrıları”, Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur.
- Kulaçoğlu, B., (1992), *Tanrılar ve Tanrıçalar*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel MüdürlüğüYayını, Ankara.
- Labarre, G. (2000), “La Devotion au Dieu Men: Les Reliefs Rupestres de la Voie Sacree”, *First International Congress on Antioch in Pisidia Bildiriler Kitabı*, Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.S., İzmit.
- Lafli, E., (2002), “Notes on the History of Seleuceia Sidera in Pisidia (Southwestern Turkey): Second Preliminary Report on the Inscriptions and Inscription”, *Fragments Limes XVIII* , (313-326).
- Lane, E., (1971), “The Monuments and Inscriptions”, *Corpus Monumentorum Religionis dei Menis I-IV*, Brill Archive.
- Laroche, E., (1960), “*Les Hiéroglyphes Hittites*”, *Journal of the American Oriental Society*, (60-62).
- Lesky, A., (1937), “Men”, *RE 15*, 1. Stuttgart: A. Druckenmüller.
- Levick, B., (1967), *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, *Oxford Clarendon Press*, Londra.
- Livius, (1957), *Ab Urbe Condita (From the Founding of the City*, (çev. B. O. Foster), Londra.
- Magie, D., (1950), *Roman Rule in Asia Minor, to the End of the Third Century after Christ I-II*, Oxford University Press.
- Mellart, J., (1959), “Excavations at Hacilar: Second Preliminary Report”, *Anatolian Studies9*, Ankara, (51 – 65).

- Mellart, J., (1962), "Excavations at Çatalhöyük", *Anatolian Studies* 22, London.
- Mellart, J., (1963), "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia", *Archaeology*, (29-38).
- Mellart, J., (1988), *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mellart, J., (2000), *Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Metin, H., (2013), "Kremna'dan İki Kandil Kalıbı Üzerine Gözlemler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:28, (225-264).
- Metin, H., (2014), "Pisidia'da Görkemli Bir Kent Kremna: Tarihi Coğrafya Ve Araştırmalar", Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Metin, H.- Becks, B. A.- Becks, R., (2014), "Pisidia Bölgesi'nde Yeni Bir Yüzey Araştırması: Kremna ve Çevresi Çalışmaları- 2013", *Türk Eskiçağ Bilimleri Entitüsü Haberler*, S.37, (40-43).
- Mitchell S., (1948), *Cremna in Pisidia : An Ancient City In Peace and in War*, The Classical Press of Wales, London.
- Mitchell S., (1986), "The Year's Work. Cremna and Sagalassos", *Anatolian Studies* 36, (8 – 10).
- Mitchell, S., (1988), "Cremna Araştırmaları", *5. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (257-263).
- Mitchell, S. ve Waelkens, M., (1988), "Cremna and Sagalassos " *Anatolian Studies* 38, (53-65).
- Mitchell, S., (1989), "The Hadrianic Forum and Basilica at Cremna", Edt. N. Başgelen ve M. Lugal, *Jale İnan'a Armağan*, Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Mitchell, S., (1990), "1988 Yılı Ariassos Yüzey Araştırması", *7. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Antalya, (147-153).
- Mitchell, S., (1992), "Hellenismus in Pisidien", *Forschungen in Pisidien*, (1 – 27).

- Mitchell, S.- Güceren, İ., (1994), “1993 Yılı Pisidia Yüzey Araştırmaları”, 12. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (497-511).
- Mitchell, S., (1996), “1995 Yılı Pisidia Yüzey Araştırması”, 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (47-62).
- Mitchell, S. ve Waelkens, M., (1998), *Pisidian Antioch The Site And Its Monuments*, London.
- Naumann, F., (1983), *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen.
- Özarlan, S. A., (2012), *Pisidia Antiokheiası Augustus Kutsal Alanı'ndaki Mimari Bezemeler*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Özbek, M., (2004), *Çayönü'nde İnsan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özcan, a., (2008), *Pisidia Bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun Yapı Propagandası Ve Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Özcan, a., (2013), “Kuzeybatı Pisidia'da Ele Geçen Demir Çağ Buluntu Grubu”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Özden, S., (2007), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-7: Yunan-Roma Dönemi / Pisidia ve Karia Bölgeleri*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Özgüç, T., (1943), “Kurs Vücutlu Kültepe İdolları”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Yayınları 1*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara.
- Özgüç, T., (2005), *Kültepe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Özhanlı, M., (2013), “Pisidia Antiokheia Özelinde Roma Dönemi Kent Planlaması”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Özkaya, V., (1995), “Frigler'de Hero Kültü”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.67, 1995, (16 – 25).

- Özkaya, V., (1999), “Kuyulu Anıtlar ve Frigler’de Taurobolium”, *15. Anadolu Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Basım ve Yayım Müdürlüğü, İstanbul, (295-334).
- Özkönü, Y., (2006), *Sagalassos’un Kalıp Yapımı Kandilleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul.
- Özsait, M., (1980), *İlkçağ Tarihinde Pisidia*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Özsait, M., (1982), “Anadolu’da Hellenistik Dönem”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.II.*
- Özsait, M., (1985), *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Özsait, M. – Özsait, N., (1996), “Şeref Höyük: Komama”, *14. Anadolu Araştırmaları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, (361-389).
- Özsait, M. ve Şahin, H., (1998), “1996 Yılı Isparta ve Çevresi Yüzey Araştırmaları”, *15. Araştırma Sonuçları, C. 2*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, (121-142).
- Özsait, M., (2007), “Arkeolojik Veriler Işığında Burdur”, Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur.
- Özyiğit, Ö., (1995), “1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *16. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 1*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (425-454).
- Özyiğit, Ö., (1996), “1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *17. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 2*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (1-26).
- Parman, E., (2002), *Ortaçağ Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Poblome, J., (2010), “Pisidian culture? The Classical-Hellenistic site at Düzen Tepe Near Sagalassus”, *Anatolian Studies 60*, (105 – 107).
- Polat Becks, B. A., (2013), “Uylupınar Örneğinde Bir Model Olarak Göl Adası Yerleşimi ve Arazi Kullanımı”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.

- Polybios, (1927), *The Histories*.
- Radet, G.,(1893), *Campaign Of Cyrus*.
- Radet, G., (1909), *Cybèbè, Études sur les Transformations Plastiques d' un Type Divin*,Paris,
- Ramsay, W. M., (1887), *Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands I*.
- Ramsay, W. M., (1907), *The Cities of st. Paul: Their Influence On His Life And Thought*, Londra.
- Ramsay, W. M., (1926), “Studies in the Roman Province Galatia”, *The Journal of Roman Studies*, (107-145).
- Ramsay, W. M., (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev: Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Rein, M. J., (1996), “Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of Vermaseren*, Edt: E. J. Brill, Virginia Üniversitesi.
- Robertson, N., (1996), “The Ancient Mother of the Gods a Missing Chapter in the History of Greek Religion”, *Cybele, Attis, Related Cults Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, Leiden.
- Roller, L.E., (1999), *In Search Of God the Mother: the Cult of Anatolian Kybele*, University of California Press.
- Roller, L. E., (1988), “Phrygian Myth and Cult”, *Source*, C.7, (43–50).
- Roller, L. E., (2004), *Ana Tanrıçanın İzinde*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Roller, L.E., (2007), “Frig Dini ve Kült Uygulamaları”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (141- 147).
- Roller, L.E., (2013), *Ana Tanrıça'nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Sarılar, M., (2014), “Küçük Asya'da I. Antiokhos (Soter) Dönemi'nde Seleukos Kolonileri”, Edt: A. V. Çelgin ve N. E. Akyürek Şahin, *Eskiçağ Yazıları 6*, Arkeoloji ve Sanat Yapıları, İstanbul.

- Schwenn, (1922), *Kybele*.
- Schuler, C., (1996), *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien (Vestigia)*, Tübingen.
- Schwertheim, E., (2009), *Antikçağda Anadolu, Çvr. N. Batu, İstanbul Yayınevi, İstanbul*.
- Secundus, G. P., (1949), *Natural History*.
- Sevin, V., (1982), “Frygler Anadolu Uygarlıkları II”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, (230-244).
- Sevin, V., (2001), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Sherwin White, A. N., (1977), “Roman Involvement in Anatolia”, *The Journal of Roman Studies Volume 67*, (62-75).
- Shorwerman, G., (1969), *The Great Mother of the Gods*, University of Chicago Pres, Chicago.
- Sivas, T. T., (2002), “Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, S. 3, (335-3559).
- Sterrett, J. R. S. , (1888), *Papers of the American School of Classical Studies at Athens Volume III*, Boston.
- Strabon, (1987), *Geographika XII*, (Çvr. A. Pekmen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şahin, S., (1984), “1983 Yılında Bithynia ve Lycia- Pamphylia'da Yapılan Epigrafl. Ve Tarihi Coğrafya”, 2. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, İzmir, (113-119).
- Talloon, P., (2006), “Matar İn Pisidia: Phrygian Influences İn Southwestern Anatolia”, *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolia*, Bonn.

- Taşlıalan, M., (1993), *Pisidia Antiokheia'sı Augustus Kutsal Alanı ve Tapınağının Rekonstrüksiyonu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Taşlıalan, M., (2013), “1981-2001 Yılları Arasında Pisidia Antiocheia’ında Yapılan Çalışmalar”, Edt: B. Hürmüzlü, M. Fırat ve A. Gerçek, *Pisidia Araştırmaları-I*, Isparta Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta.
- Tuchelt, K., (1983), “Bemerkungen zum tempelbezirk von Antiochia ad Pisidiam”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens*, Mainz, (501-522).
- Umurtak, G. ve Duru, D., (2013), “Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011-2012”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.142, (1 – 22).
- Umurtak, G. ve Duru, D., (2014), “Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2013”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.145, (1 – 20).
- Varinlioğlu, E., (1992), “Meter Theon”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1990 Yıllığı*, Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara.
- Vandeput, L., (1997), “*The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos A Case Study, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 1*”, Handbook of Ornament, Londra.
- Vermaseren, M., (1977), *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*.
- Waelkens, M., (1985), “Pisidian Antioch: Finds in The Museums of Konya, and İstanbul” 3. *Araştırma sonuçları*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, (191-198).
- Waelkens, M., (1987), “The Adoption of Roman Building Techniques in the Architecture of Asia Minor”, *Roman Architecture in the Greek World*, (94 – 105).
- Waelkens, M., (1993), “Sagalassos”, *History and Archaeology*, (37 – 49).
- Waelkens, M., (2000), “Sagalassos and Pisidia during the Late Bronze Age”, *bk.: M. Waelkens - L. Loots (ed) Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, (473-485).

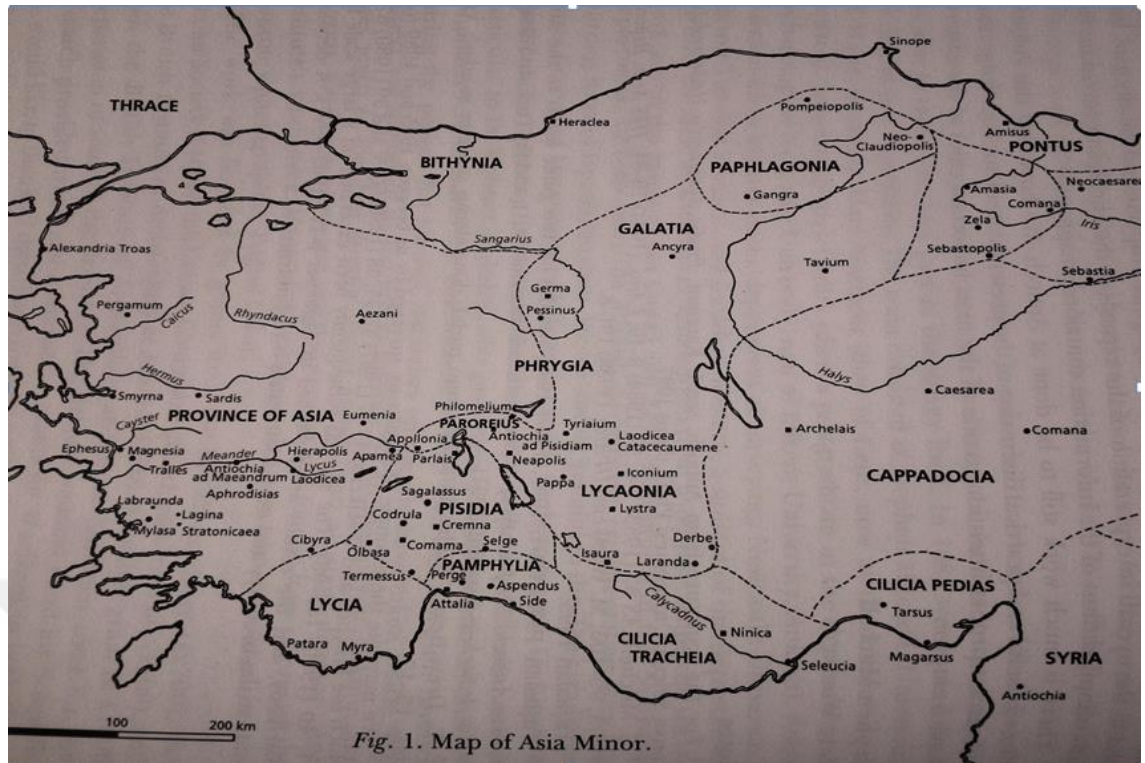
Waelkens, M., (2007), “Sagalassos Antik Kenti Burdur’da bir Tarih Kesiti”, Edt: G. Yıldız, M. Zeki Yıldırım ve Ş. Kazan, *1. Burdur Sempozyumu*, Fakülte Kitabevi, Burdur.

Xenophon, (1998), *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, (çev. T. Gökçöl), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

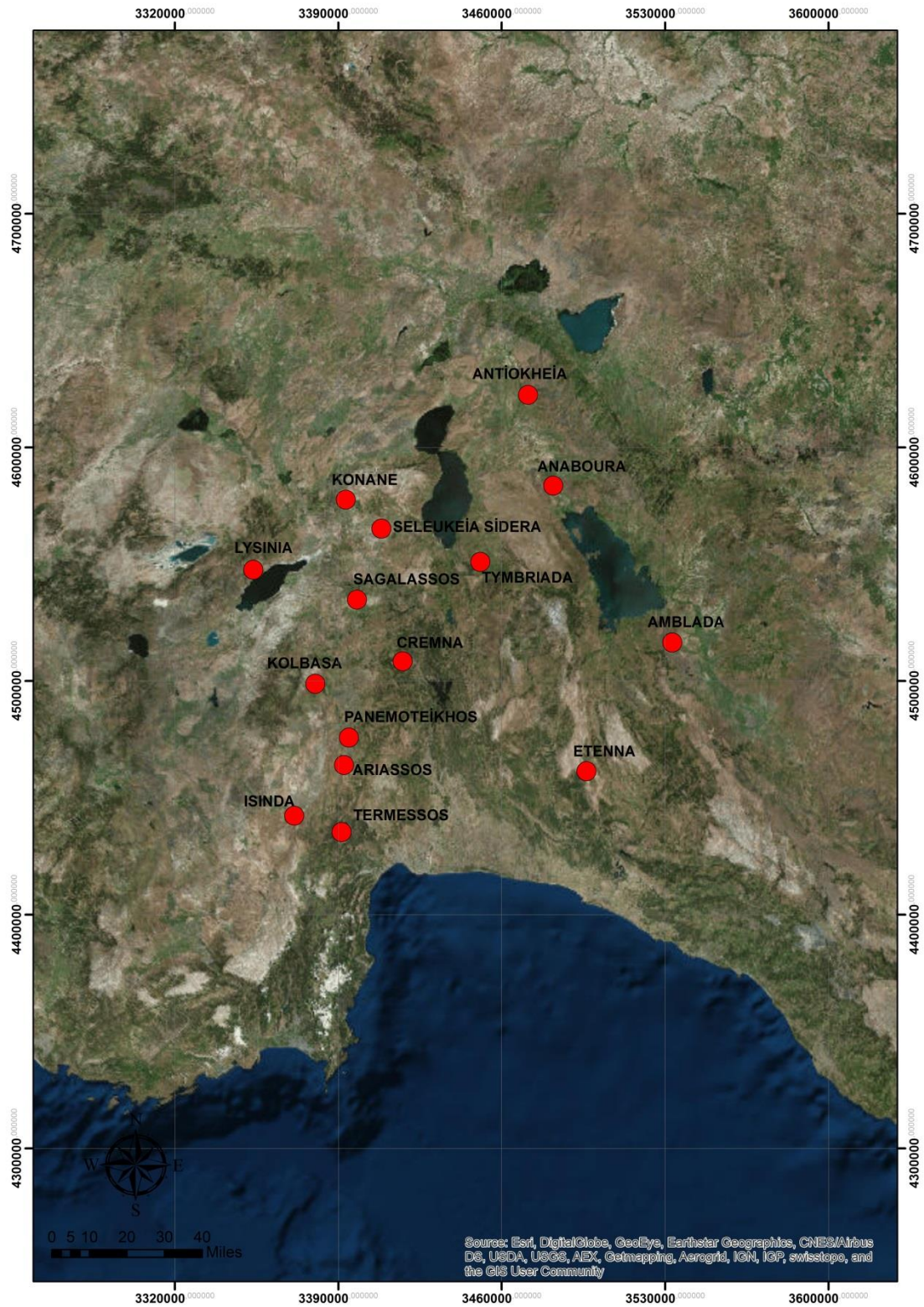

HARİTALAR

Harita 1

Harita 2

RESİMLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

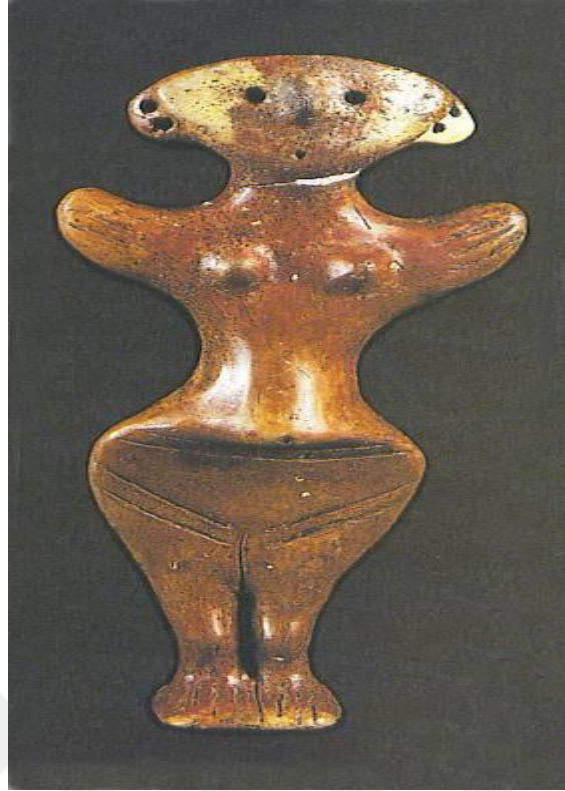
Resim 5

Resim 6

Resim 7 - 8

Resim 9

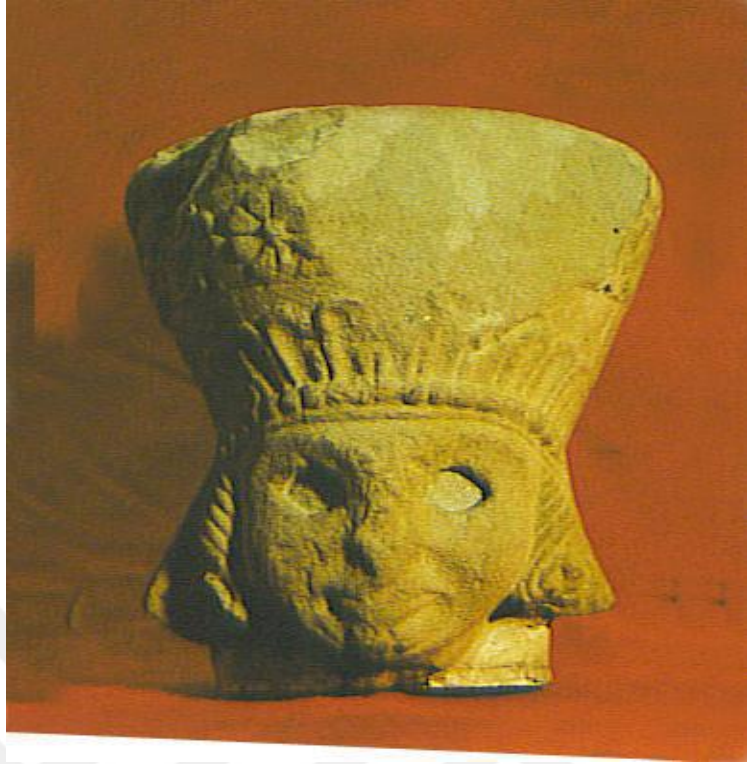
Resim 10

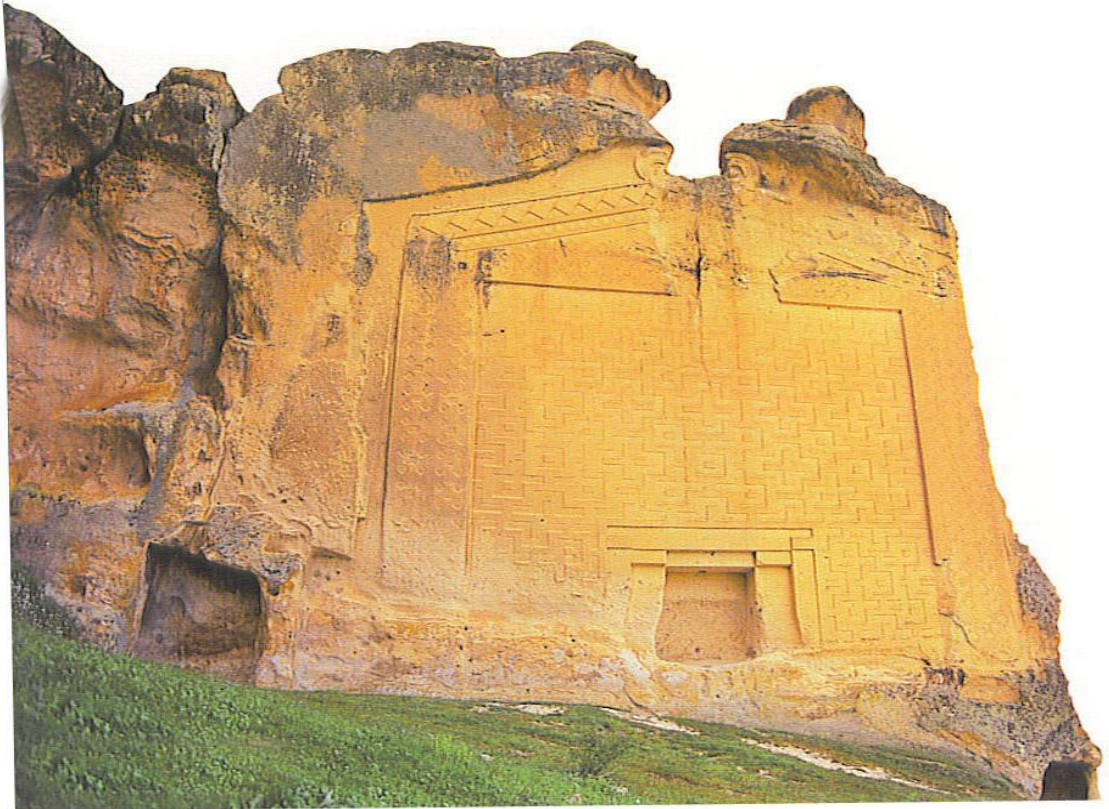
Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

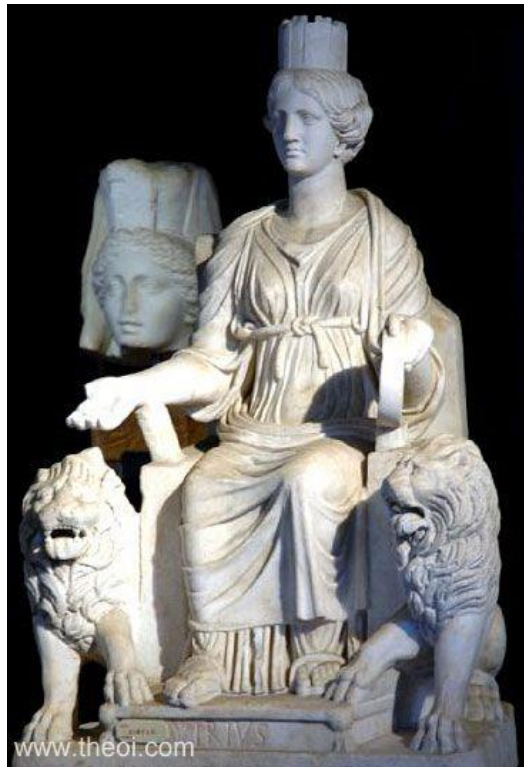
Resim 15

Resim 16

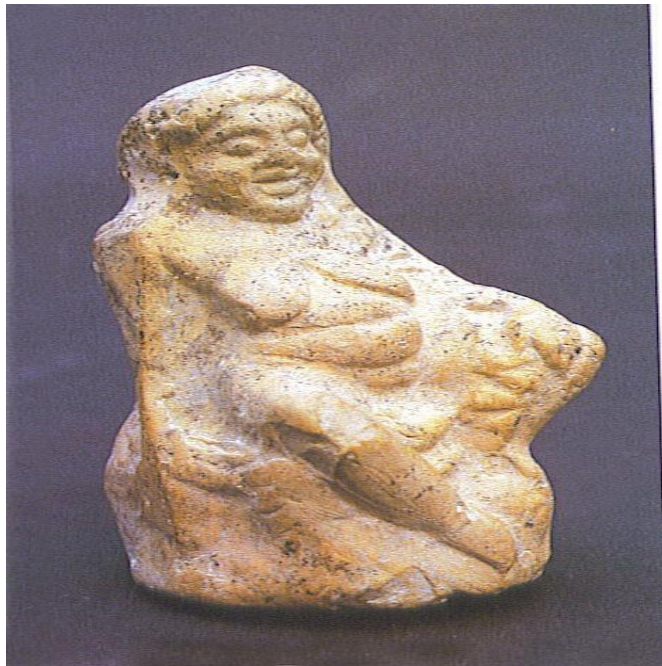
Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

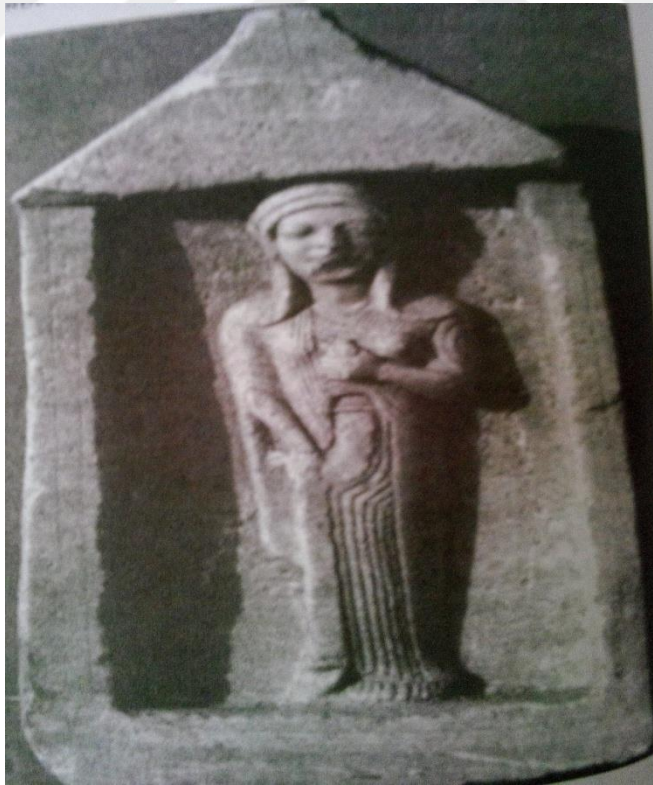
Resim 23

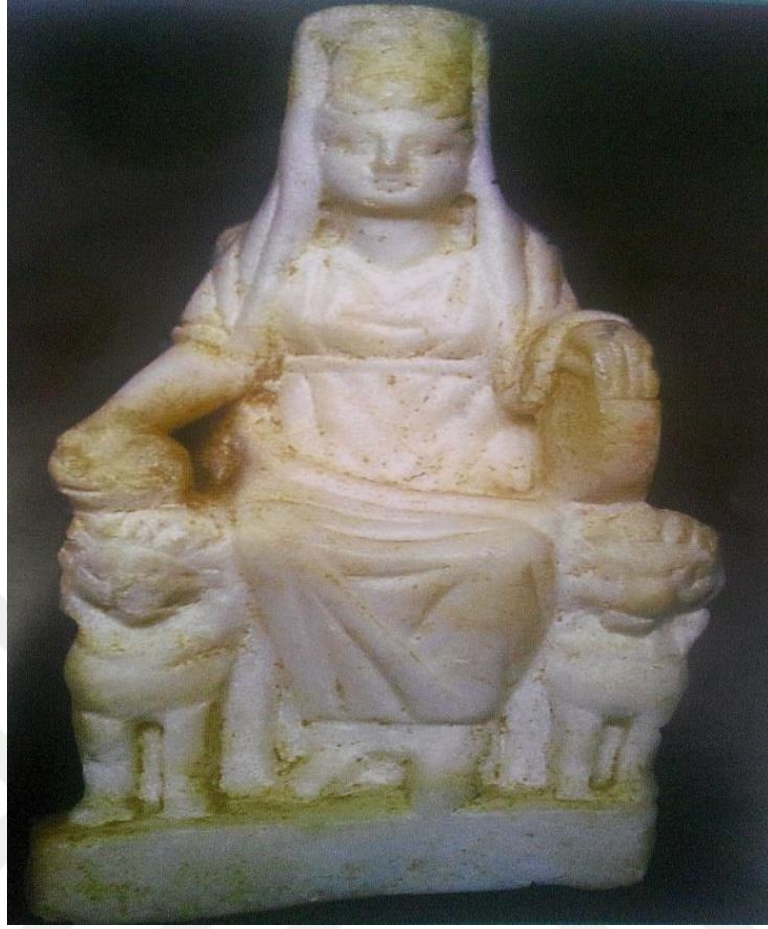
Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

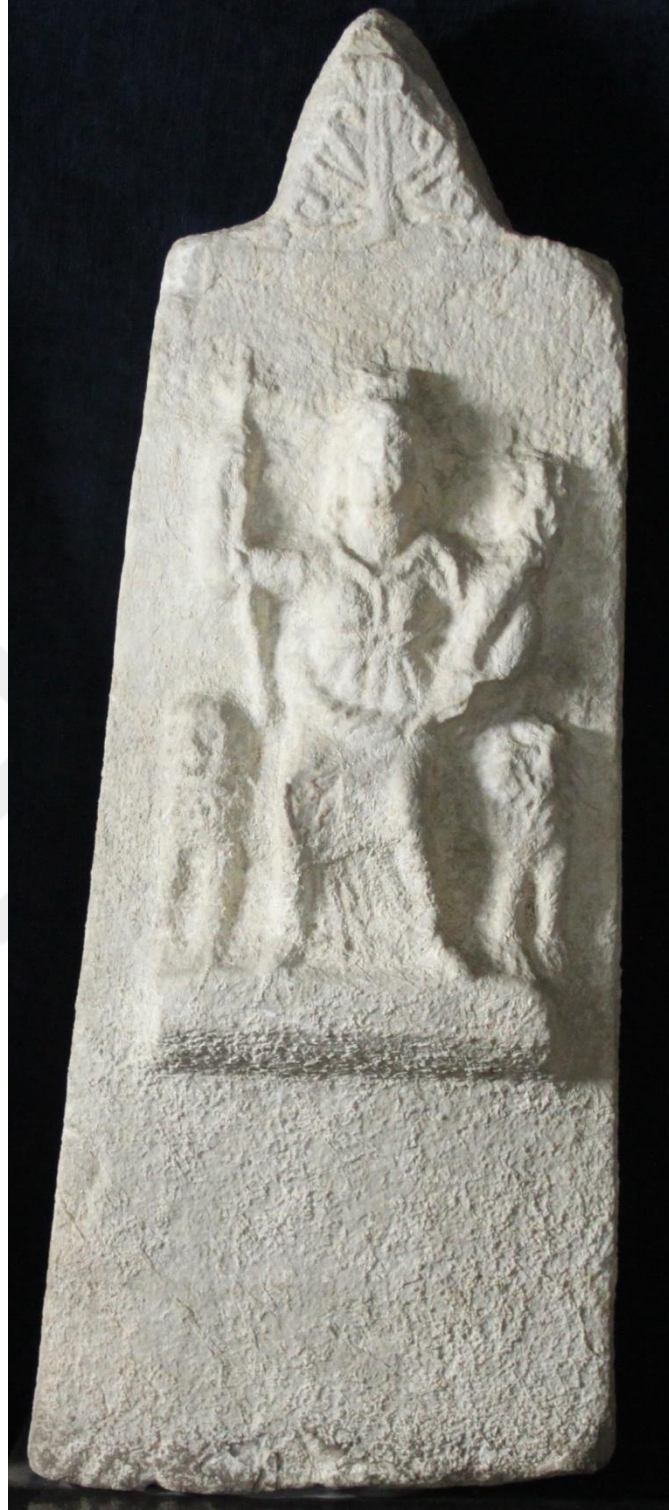
Resim 30

Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

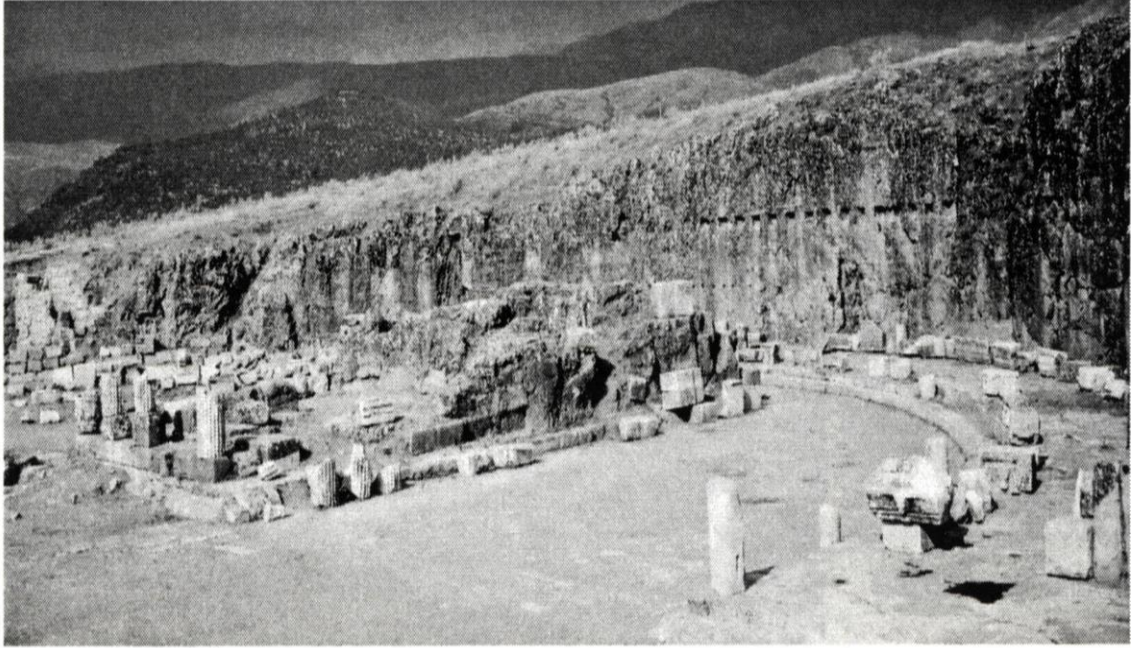
Resim 35

Resim 36

Resim 37

Resim 38

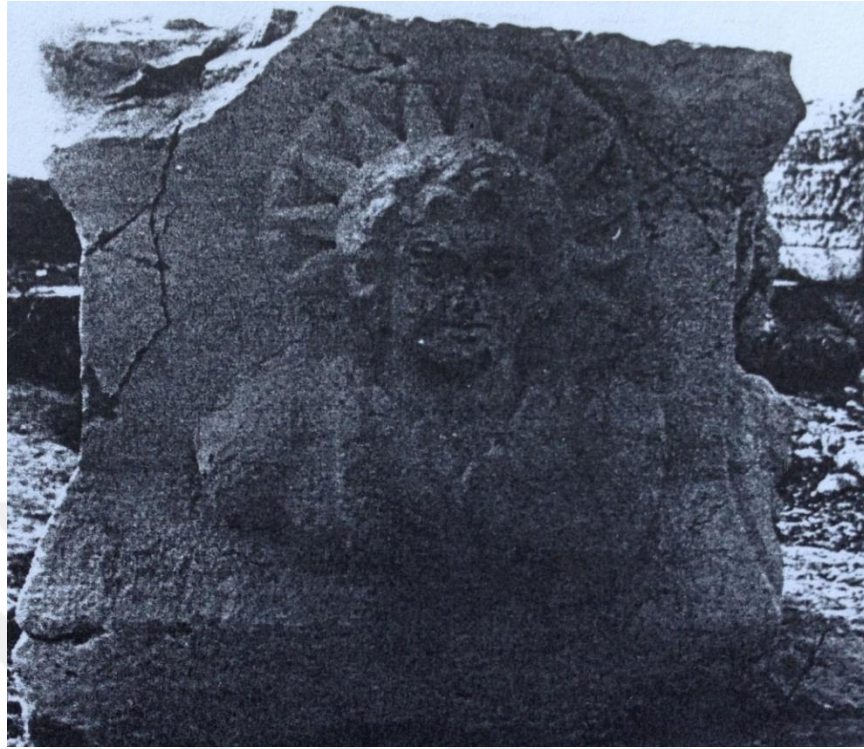
Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

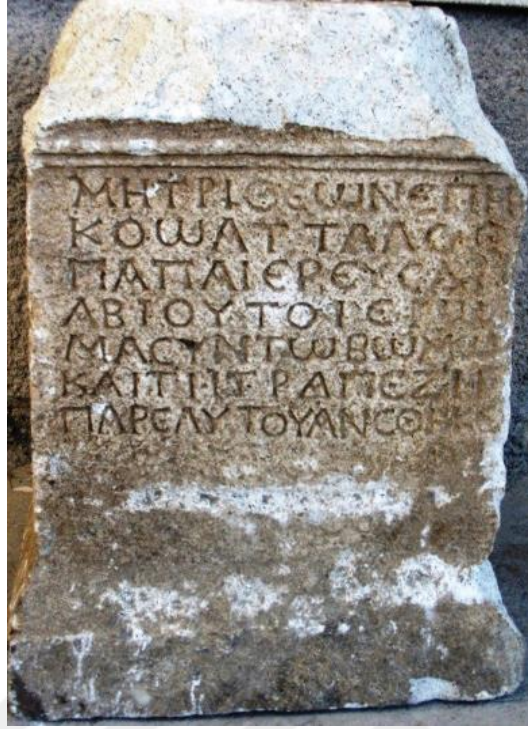
Resim 43

Resim 44

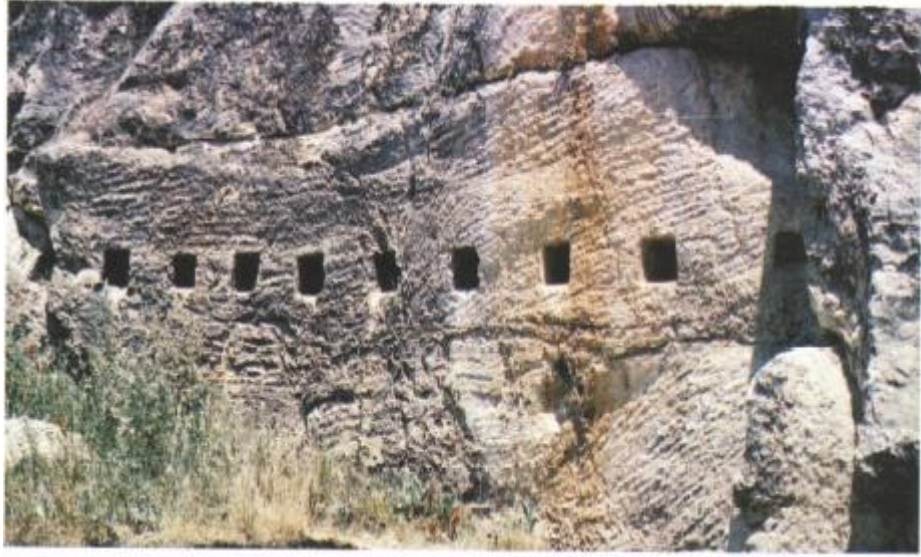
Resim 45

Resim 46

Resim 47

Resim 48

Resim 49

Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

ÇİZİMLER

Çizim 1

Çizim 2

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Yasin TEKİN

Doğum Yeri : İstanbul

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi-2009

Yüksek Lisans Öğrenimi : Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

İngilizce (Orta Seviye)

İş Denevimi :2009 yılından beri Isparta İl Özel
İdaresi KUDEB çalışanı**Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar** :

2006 yılı Aydın Çinecik Kazısı